

Přes ambasády ke svobodě

Drama východoněmeckého exodu v roce 1989

Jakub Doležal

V dějinách dvacátého století není mnoho okamžiků, kdy pozornost celého světa byla upřena na Prahu. Mezi takové momenty ale rozhodně patří podzim roku 1989. Ten vyvrcholil událostmi „sametové revoluce“, ještě před jejím propuknutím ale velvyslanectvím Spolkové republiky Německo na Malé Straně a poté pražskými nádražími procházely desítky tisíc východoněmeckých občanů směrem na Západ – a už tehdy byl tento masový útěk provázen tušením, že s velkou pravděpodobností znamená začátek konce Honeckerova režimu. Tyto relativně známé události najdeme v německé literatuře téměř vždy ve výčtu faktorů, které podstatným způsobem přispěly k jeho pádu a o necelý měsíc později i ke zhroucení Berlínské zdi, v naprosté většině případů jsou však zmiňovány pouze jako kulisa pro zdánlivě důležitější dění „horkého podzimu“ v samotné Německé demokratické republice.¹ Do dnešní doby tak chybějí studie, které by se problematikou východoněmecké emigrace v devětaosmdesátém roce zabývaly v celé její šíři, tedy od lednového obsazení stálého zastupitelství (*Ständige Vertretung*) SRN ve východním Berlíně přes červnové střihání drátů na maďarsko-rakouské hranici a následné útoky východních Němců do Rakouska

1 To platí jak pro dnes už téměř klasické práce (např. HERTLE, Hans-Hermann: *Der Fall der Mauer: Die unbeabsichtigte Selbstauflösung des SED-Staates*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1996), tak pro nové syntézy (z mnoha příkladů viz např. HENKE, Klaus-Dietmar (ed.): *Revolution und Wiedervereinigung 1989/90: Als in Deutschland die Realität die Phantasie überholte*. München – Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2009; KOWALCZUK, Ilko-Sascha: *Endspiel: Die Revolution von 1989 in der DDR*. München, C. H. Beck 2009).

a Spolkové republiky až po několik uprchlických vln přes Prahu a Varšavu během září, října a listopadu 1989.²

V české historické literatuře k uvedené problematice najdeme pouze velmi málo. V první řadě je nutné ocenit úsilí Viléma Prečana, který sestavil sborník vybraných dokumentů (a to například i z Archivu spolkového ministerstva zahraničí, kde ještě oficiálně platí třicetiletá ochranná lhůta) k uprchlické krizi v Praze od konce září 1989 až do pádu Berlínské zdi.³ Kromě této publikace existuje ještě průkopnická studie Oldřicha Tůmy, která se soustřeďuje na eskalaci uprchlické vlny v Praze na přelomu září a října 1989.⁴ Tím je výčet prací v češtině ukončen.

Cílem následujícího textu je smazat tento pomyslný dluh prostřednictvím komplexního (nikoliv vyčerpávajícího) přehledu událostí vztahujících se k východoněmeckému exodu během roku 1989, a to v širších souvislostech středoevropských vztahů. Studie má v první řadě přispět k pochopení vzájemné propojenosti, respektive neoddelitelnosti vývoje na všech níže zmíněných místech, a tím pádem k celistvějšímu vnímání popisovaného dění jako součásti procesu rozpadu Německé demokratické republiky i východního bloku jako celku.

Text je do velké míry založen na studiu archivních dokumentů. Z Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR byly využity zejména přijaté telegramy tehdejšího federálního ministerstva zahraničí od československého velvyslanectví ve východním Berlíně (v menší míře telegramy tomuto velvyslanectví odeslané), z Archivu spolkového pověřence pro materiály Státní bezpečnosti bývalé Německé demokratické republiky (*Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen demokratischen Republik* – BStU) zde posloužily dokumenty bývalého ministerstva státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS), třetím důležitým zdrojem jsou pak fondy Nadace Archiv stran a masových organizací NDR (*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR* – SAPMO) ve Spolkovém archivu (*Bundesarchiv*). V menší míře byly využity také situační zprávy federálního ministerstva vnitra uložené v Archivu bezpečnostních složek⁵ a fond Ústředního výboru KSČ z Národního archivu v Praze.

2 Jistou výjimkou je publikace Wolfganga Mayera *Flucht und Ausreise: Botschaftsbesetzungen als Form des Widerstands gegen die politische Verfolgung in der DDR* (Berlin, Anita Tykve 2002), jejíž autor ale koncentruje svůj zájem především na období před rokem 1989. Mayer se jako bývalý *Botschaftsflüchtling* – byl členem skupiny, která v roce 1988 obsadila dánské velvyslanectví ve východním Berlíně – tématu východoněmecké emigrace nadále věnuje a hlavně jemu můžeme poděkovat za dobře fungující internetové diskusní fórum *Flucht und Ausreise*, kde lze nalézt řádově stovky užitečných příspěvků (viz www.flucht-und-ausreise.de, odkaz *Diskussionsforum*).

3 PREČAN, Vilém (ed.): *Ke svobodě přes Prahu: Exodus občanů NDR na podzim 1989. Sborník dokumentů*. Praha, Československé dokumentační středisko 2009.

4 TŮMA, Oldřich: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží: Exodus východních Němců přes Prahu v září 1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2–3 (1999), s. 147–164.

5 Denní situační zprávy federálního ministerstva vnitra z roku 1989 jsou k dispozici na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989).

Situace do roku 1989

Je všeobecně známým faktem, že Německé demokratické republiky od jejího vzniku v roce 1949 až do znovusjednocení Německa o jednačtyřicet let později kontinuálně ubývalo obyvatelstvo. Největší ztráty pochopitelně spadají do období před postavením Berlínské zdi, ale ani po roce 1961 se východoněmeckému vedení nepodařilo stabilizovat počet obyvatel, natož pak dosáhnout dlouhodobějšího přírůstku. Pro tamní občany nespokojené s poměry ve vlastní zemi oficiálně existoval pouze jediný způsob, jak si zvolit život na Západě: podat si žádost o takzvaný trvalý výjezd z NDR (*Antrag zur ständigen Ausreise aus der DDR*) na některé z poboček ministerstva vnitra. Úřední rozhodnutí však v naprosté většině případů znělo zamítavě. Odhlédneme-li od dalších faktorů, tak Německá demokratická republika jen z čistě ekonomického pohledu investovala do výchovy a vzdělání každého ze svých obyvatel značné množství prostředků a úsilí – souhlas s jejich emigrací pak znamenal, že vynaložené náklady přijdou vniveč.

Pro vytrvalé žadatele však přeci jen existovala naděje. Od poloviny šedesátých let totiž Spolková republika zřídila speciální fond na „výkup“ politicky nepohodlných osob z NDR a tamní režim v zájmu získání cenných valut na tento obchod přistoupil: do zhroucení sovětského bloku stihlo východní Německo za „prodej“ téměř třiceti tisíc svých obyvatel vyinkasovat bezmála tři miliardy západoněmeckých marek.⁶ Kromě politických vězňů měli šanci na emigraci hlavně členové rodin, které v roce 1949 rozdělila německá hranice nebo o dvanáct let později zeď v Berlíně.

Počty zájemců o trvalé vycestování na Západ pochopitelně výrazně přesahovaly neoficiální kvóty stanovené východním Berlínem a konstantně narůstaly. Přesná čísla zůstávala tajemstvím⁷ a i dnes se můžeme opírat prakticky jen o odhady, které se mezi sebou liší téměř o řád. Ještě před návštěvou generálního tajemníka Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*) Ericha Honeckera ve Spolkové republice v září 1987 tak zprávy československých diplomatů z východního Berlína referovaly o přibližně půlmilionu nevyřízených žádostí,⁸ zatímco dnešní historici jsou umírněnější a přiklánějí se k číslům podstatně nižším.⁹ Suverénně nejvyšší cifru prezentoval východoněmecký

6 Viz GARTON ASH, Timothy: *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent*. London, Random House 1993, s. 658 n.

7 „Veškeré údaje o počtu žadatelů o vystěhování, vystěhovaných osob, jako i osob, které vycestování zneužily k opuštění republiky, jsou přísně utajovány,“ uvádělo se v telegramu československého velvyslanectví ve východním Berlíně pro federální ministerstvo zahraničí (FMV) z 18.2.1988 (*Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV ČR)*, Praha, fond (f.) Telegramy přijaté (TP), telegram č. 042 897).

8 *Tamtéž*, telegramy č. 056 089 z 10.10.1986 (informace údajně pocházely z blíže neurčených „západních zdrojů“) a č. 043 642 z 27.2.1987 (taktéž z blíže nespécifikovaných „důvěrných zdrojů“). Podobný byl i odhad východoněmecké evangelické církve ze začátku roku 1988 – 450 tisíc nevyřízených žádostí (*tamtéž*, telegram č. 053 966 z 27.2.1987).

9 Marion Detjenová tvrdí, že hranice stovky tisíc žádostí o trvalý výjezd byla překonána během roku 1987 (DETJEN, Marion: *Permanente Existenzbedrohung: Abwanderung, Flucht, Ausreise*. In: HENKE, K.-D. (ed.): *Revolution und Wiedervereinigung 1989/90*, s. 75). Hans-Hermann Hertle

velvyslanec v Československu Helmut Ziebart, který se tajemníkovi Ústředního výboru KSČ Jozefu Lenártovi na konci října 1989 svěřil, že na stolec regionálních poboček ministerstva vnitra v NDR leží osm set tisíc žádostí o trvalý výjezd.¹⁰

Na přesných číslech možná ani tak nezáleží, důležitější je všeobecná shoda nad rostoucím trendem. Důvodů pro něj najdeme celou řadu. Přes proklamace o úspěšších východoněmecké ekonomiky a ještě zářivějších zítřcích lidí v NDR začínali být jednoduše unaveni a zklamáni. Po třiceti letech budování socialismu se výsledky sice mohly zdát uspokojivé, ale pouze v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci. Ve srovnání se západním Německem se jevila průměrná životní úroveň (respektive v širším smyslu kvalita života) naopak značně tristně: od (ne)dodržování základních práv přes zřetelně nižší kvalitu bydlení, osobních automobilů a naprosté většiny dalších produktů spotřebního průmyslu až po obrovské koncentrace jeďů ve vodě, vzduchu a půdě.

Další příčina spočívala v nastartování jakéhosi domino-efektu. Státní bezpečnost věděla, že každý případ schválené emigrace vyvolává průměrně další dva pokusy o následování z řad příbuzných a přátel.¹¹ Jinými slovy, čím větší počet svých obyvatel východoněmecký režim „prodal“ do Spolkové republiky, tím větší množství lidí bude chtít emigrovat v budoucnu. Chuť emigrovat se ale zakládala na klíčovém předpokladu, aby výhody života ve svobodném světě převážily nad obavami z represí nebo minimálně velkých nepříjemností ze strany Stasi. V tomto ohledu je nutno připomenout význam Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE), podepsaného roku 1975 v Helsinkách, ve kterém se Německá demokratická republika zavázala respektovat lidská a občanská práva včetně možnosti vybrat si místo k životu na základě svobodné volby. Tento moment bezpochyby přispěl k tomu, že odvaha východních Němců zažádat si o trvalý výjezd rostla, až nakonec v roce 1989 vyústila v masový exodus, předznamenávající faktický zánik východoněmecké republiky.

První pokusy východoněmeckých občanů odejít ze země přes zastupitelské úřady Spolkové republiky se odehrály již na konci sedmdesátých let. Podle kusých informací se na stálém zastoupení SRN ve východním Berlíně čas od času objevilo několik osob z NDR (jednotlivců nebo maximálně členů neúplných rodin) s tímto cílem¹² a s podobnými situacemi se setkávali i diplomaté v Lobkovickém paláci v Praze, který sloužil od roku 1974 jako sídlo západoněmeckého velvyslanectví.¹³

je ještě opatrnější: na konci října 1989 celkové množství žádostí podle něj dosahovalo počtu 188 180 (HERTLE, Hans-Hermann: *Germany in the Last Decade of the Cold War*. In: NJØLSTAD, Olaf (ed.): *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation*. London – New York, Frank Cass 2004, s. 275).

10 *Národní archiv* (Praha), f. Předsednictvo ÚV KSČ, zápis č. 136/89, bod 6, Záznam z přijetí velvyslance NDR v ČSSR H. Ziebartu členem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ J. Lenártem, s. 1.

11 Viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 51 (viz pozn. 2).

12 *Tamtéž*, s. 307.

13 Podle vzpomínek západoněmeckého velvyslance v Praze Hermanna Hubera, který byl v úřadu od 21.12.1988 do 30.8.1992 (HUBER, Hermann: *Uprchlíci z NDR na Německém*

Advokát Wolfgang Vogel (vpravo) byl mimořádnou osobností. Už v únoru 1962 dojednal výměnu pilota sestřeleného amerického špionážního letounu U2 Francis Powerse za odhaleného plukovníka KGB Rudolfa Abela. Poté se podobným způsobem podílel na osvobození sto padesáti agentů z třidvaceti zemí. Jako Honeckerův pověřenec pro humanitární otázky pomohl zprostředkovat „vykoupení“ více než třiceti tisíc východoněmeckých občanů do SRN a výjezd více než dvou set tisíc emigrantů z východního do západního Německa (foto DPA, www.welt.de)

Zatím se ale jednalo spíše o ojedinělé případy, které režim ve východním Berlíně nemohly nějak vážněji ohrozit. Řešení těchto případů spočívalo v zapojení východoněmeckého právníka Wolfganga Vogela, jehož režim už předtím využíval v takzvaných humanitárních otázkách, k nimž patřilo „vykupování“ politických vězňů nebo špiónů působících na opačné straně železné opony, spojování rozdělených rodin a také zmíněné *Botschaftsfälle* – případy obsazování zastupitelských úřadů Spolkové republiky.¹⁴ Vogel z pověření Státní rady NDR,¹⁵ ministerstva zahraničí

velvyslanectví v Praze v roce 1989 – text je dostupný na webové stránce velvyslanectví SRN v Praze www.prag.diplo.de, staženo 1.6.2014).

- 14 Hodnotit právníka Wolfganga Vogela (1925–2008), využívaného v delikátních jednáních mezi NDR a SRN, je z dnešního pohledu obtížné. Na jedné straně právě on vybavil nezbytné dokumenty pro více než dvě stě tisíc emigrantů, na straně druhé je tu jeho nezpochybnitelná loajalita vůči vládnoucímu režimu. Vogel svou činnost nikdy nebral jako poslán; svědčí o tom i fakt, že uprchlíky na ambasádách neoznačoval jako klienty, ale v duchu slovníku Stasi jako vyděrače.
- 15 Státní rada NDR (*Staatsrat der DDR*) byla formálně nejvyšším kolektivním orgánem východoněmeckého státu. Zřízena byla v roce 1960 namísto dosavadního úřadu prezidenta republiky a volila ji Lidová sněmovna (*Volkskammer*).

a ministerstva státní bezpečnosti lidem nabízel přezkoumání žádostí o trvalý výjezd výměnou za jejich návrat. Jelikož se všeobecně vědělo, že Vogelova nabídka velmi pravděpodobně znamená vstupenku na Západ, systém celé roky bezchybně fungoval. Na podmínky přistoupili prakticky všichni azylanti, kteří se na zastupitelstvih Spolkové republiky „ohřáli“ maximálně několik dní, a východnímu Berlínu se tak tyto případy dařilo s úspěchem tutlat.

Změna nastala v roce 1984, kdy se taktika obsazování ambasad poprvé dostala do širší pozornosti západních médií. Jelikož vlastní téma této studie je situováno až do roku 1989, musí zde stačit stručný přehled. V lednu 1984 se šesti uprchlíkům podařilo vycestovat do Západního Berlína přes americké velvyslanectví ve východní části města, na konci června pak bezmála šedesát lidí na několik dnů obsadilo stálé zastoupení SRN ve východním Berlíně. Největší vlna však čekala na Prahu. Skupina pětatřiceti uprchlíků se na Malé Straně objevila na přelomu února a března, opravdová krize pak dorazila se začátkem podzimu. Během téměř čtyř měsíců od konce září 1984 do poloviny ledna 1985 se v Lobkovickém paláci vystrídaly téměř dvě stovky uprchlíků. Východní Berlín ale ani tehdy neustoupil a přímou cestu na Západ neotevřel – všichni lidé se nejprve museli vrátit zpátky domů, kde ale vytožená razítka během následujících měsíců nakonec přeci jen dostali.

Bezprecedentní počty, a hlavně odhodlanost zůstat na ambasádě *dlouhodobě* (řada uprchlíků skutečně vydržela celé týdny) měly být pro východoněmecké činitele varováním do budoucna. Ve srovnání s desítkami a nakonec stovkami tisíc emigrantů devětaosmdesátého roku může význam oněch dvou set mužů, žen a dětí v Lobkovickém paláci na první pohled zanikat. Šlo ale o první skutečnou krizi, kdy dosavadní přísliby od Wolfganga Vogela nezafungovaly. Co je však ještě podstatnější, západoněmecké velvyslanectví v Praze díky mediálnímu zpravodajství vešlo do povědomí většiny obyvatel NDR jako potenciální „díra“ v železné oponě, kde lze proces získání souhlasu s emigrací významně urychlit.¹⁶

V dalších měsících a letech se situace uklidnila; tlak a počty uprchlíků na zastupitelských úřadech se vrátily do zaběhnutých kolejí, to znamená k případům několikadenního azylu jednotlivců nebo maximálně dvou, tří rodin bez mediální odezvy. Do pozornosti uprchlíků se ale stále více dostávala i velvyslanectví Spolkové republiky v Budapešti a ve Varšavě. Během zmiňovaného roku 1984 západoněmecká ambasáda v maďarské metropoli registrovala pouhých jedenáct dlouhodobých azylantů, jejich celkový počet v dalších letech ale vytrvale stoupal (od sedmnácti osob v roce 1985 po bezmála dvě stovky o čtyři roky později) a „perla na Dunaji“ se tak po východním Berlínu a Praze stala třetím centrem, kde se lidé z NDR pokoušeli vynutit si razítka do žádostí o trvalý výjezd.¹⁷ I tady nicméně stále šlo v prvé řadě o jednotlivce, kteří nenarušovali ani standardní fungování úřadu, natož aby vyvolali politické změny uvnitř východoněmecké republiky.¹⁸ Ve Varšavě panovala

16 O východoněmeckých uprchlících z roku 1984 viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 318 n.

17 *Tamtéž*, s. 378 a 381.

18 Konkrétní případy viz *Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen demokratischen Republik (BStU)*, f. Ministerium für

prakticky totožná situace, s tím že počty uprchlíků byly ještě nižší; není náhoda, že tamější velvyslanectví Spolkové republiky vstoupí do hry po Berlínu, Budapešti a Praze v polovině září 1989 jako poslední.

Přesto do období mezi roky 1985 a 1988 spadá jeden relativně dosti medializovaný případ. Tím je obsazení dánského velvyslanectví na východoberlínské třídě Unter den Linden dne 9. září 1988 skupinou osmnácti osob z durynského města Ilmenau. Jednalo se o vzájemné přátele a známé, kteří tento podnik naplánovali na dobu návštěvy dánského premiéra Poula Schlütera ve východním Berlíně. Akce založená na předpokladu, že Honeckerovy úřady nebudou toužit po negativní reklamě a raději vydají povolení k trvalému výjezdu, ztroskotala na reakci dánského velvyslance Erika Krog-Meyera. Ten totiž vcelku nepochopitelně kontaktoval východoněmecké ministerstvo zahraničí, které neprodleně informovalo Stasi a ta po neúspěšných slibech beztravného návratu vyslala na místo komando dvaceti tajných policistů. Dánové jim 10. září ve dvě hodiny v noci otevřeli dveře a pak pouze přihlíželi, jak jsou uprchlíci na místě zatčeni a odváděni.

Díky vlně zájmu ze strany západních médií a veřejnosti však nakonec nedošlo k odstrašujícímu procesu s rozsudky nepodmíněných odnětí svobody. Deníky ve Spolkové republice (především *Das Bild*) nepokrytě obviňovaly dánské diplomaty, což v samotném Dánsku vyústilo ve vládní krizi. Parlamentní výbor čtyř největších stran na Jutském poloostrově pak potvrdil pochybení velvyslance Krog-Meyera, který se na konci roku 1988 rozhodl sám odstoupit. Uprchlíci z Ilmenau této vlně mediálního zájmu mohli vděčit za nižší tresty: ženy byly zcela osvobozeny, muži dostali maximálně tříleté podmíněné tresty, což bylo pravděpodobně méně, než si původně představoval ministr státní bezpečnosti Erich Mielke.¹⁹

Zkratovitě jednání dánských diplomatů kontrastuje s postupem amerického velvyslanectví ve východním Berlíně, kam se necelých čtyřadvacet hodin před obsazením dánské ambasády uchýlilo osm jiných osob včetně dvou dětí. Velvyslanectví Spojených států v podobných případech zásadně nespolečně pracovalo s východoněmeckým ministerstvem zahraničí; ihned se spojilo se stálým zastupitelstvím Spolkové republiky ve východním Berlíně, které obratem zajistilo kontakt na Wolfganga Vogela. Také v tomto případě stačil jeho příslib pohovoru na příslušném oddělení ministerstva vnitra, jež bylo kompetentní pro otázky trvalého výjezdu, aby se následujícího dne všichni azylanty vrátili do svých domovů.²⁰

Před vylíčením událostí na jednotlivých zastupitelských úřadech Spolkové republiky v roce 1989 je nezbytné alespoň stručně zodpovědět otázku, proč k takovému vyhocení problému emigrace došlo zrovna tehdy. Příčin je hned několik, pro lepší

Staatssicherheit (MfS), Abteilung X, složka č. 426.

19 Případ obsazení dánské ambasády nejlépe popisuje Wolfgang Mayer jako člověk k tomu více než povoláný, protože právě on byl neoficiálním vedoucím celé skupiny (viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 391 n.). Pro další informace možno využít i *Archiv der Gegenwart: Deutschland 1949–1999*, sv. 9: *Januar 1986–1994 Juni* (Sankt Augustin, Sieglar 2000, s. 8566).

20 Viz MAYER, Wolfgang: Die Botschaft der USA in Ost-Berlin (příspěvek v internetovém diskusním fóru *Flucht und Ausreise*, viz www.flucht-und-ausreise.de, staženo 1.6.2014).

Skupina uprchlíků z durynského města Ilmenau, kteří se pokusili emigrovat přes dánské velvyslanectví ve východním Berlíně (foto www.spiegel.de)

orientaci je lze rozdělit na vnější a vnitřní. Tou nejdůležitější vnější příčinou je vedle již zmíněného helsinského procesu Gorbačovova perestrojka, spojená s demokratickými změnami v Polsku a v Maďarsku. Politika, která původně měla reformovat a zefektivnit politické a ekonomické fungování Sovětského svazu, potažmo celého východního bloku, vedla nejprve k jeho většímu rozvolnění, symbolizovanému ukončením platnosti Brežněvovy doktríny, a nakonec k (nevyhnutelnému) pádu sovětské říše. Skutečnost, že v Kremlu už neseděl vojenskými metály „okovaný“ vůdce, ale rozumný politik těšící se velké popularitě i na Západě, dávala tušit, že pokud nespokojení obyvatelé vyjdou do ulic, sovětsští vojáci zůstanou v kasárnách a nebudou se tak opakovat krvavé události z června 1953. Lidé se pak jednoduše přestali bát vyjádřit svůj názor, ať už toužili změnit poměry doma nebo emigrovat.²¹

Vnitřní příčiny se týkají vývoje v samotné NDR. Východní Německo v posledních letech své existence spolu s Jakešovými Československem, Ceaușeskovým Rumunskem a do jisté míry Živkovovým Bulharskem patřilo mezi státy východního bloku k odpůrcům hlubších změn,²² odmítalo zavést vlastní verzi přestavby a dostávalo se do prohlubující se mezinárodní izolace. Hospodářské problémy se mu však nevyhýbaly. Ekonomika pod vedením tajemníka Ústředního výboru SED Güntera Mittaga zaostávala ve všech odvětvích, včetně údajně vzkvétající mikroelektroniky, podporované obrovskými subvencemi. Státní zadlužení vůči západním věřitelům přesahovalo deset miliard dolarů, navzdory více než dvacetiletému sponzoringu

²¹ Viz DETJEN, M.: *Permanente Existenzbedrohung*, s. 75 (viz pozn. 9).

²² V této souvislosti se někdy hovoří o období čínského tzv. gangu čtyř (viz např. GEDMIN, Jeffrey: *The Hidden Hand: Gorbachev and the Collapse of East Germany*. Washington DC, AEI Press 1992, s. 18).

Spolkové republiky ve formě nejrůznějších plateb (takzvaných transferů). Po bezmála čtyřech dekádách budování socialismu se v NDR na osobní automobil mnohdy čekalo patnáct let, na katalogovou dovolenou v socialistickém zahraničí tři až čtyři roky, a pokud ji už člověk dostal, zjistil, že denní příděl československých korun nebo maďarských forintů stačí sotva na oběd.²³

Doslova tragická byla úroveň mediální politiky, zosobněné v první řadě šéfredaktorem ústředního východoněmeckého deníku *Neues Deutschland* Joachimem Herrmannem. Styl většiny příspěvků v těchto novinách, ale i politických pořadů v televizi, jimž vévodila hlavní zpravodajská relace *Aktuelle Kamera* a agitky typu *Der Schwarze Kanal*,²⁴ připomínal padesátá léta; pochopitelnou reakcí obyvatel byl naprostý nezájem o zprávy východoněmecké televize, respektive příklon k pořadům západoněmeckých televizních kanálů ARD a ZDF.²⁵ Vysoké poptávce se naproti tomu těšilo německé vydání *Sputniku* – měsíčního výběru ze sovětského tisku, kde kromě perestrojkových témat vycházely i atraktivní články věnované kapitolám z dějin dvacátého století – na index se třeba dostalo vydání z října 1988 se statí o režimem zatajovaném paktu Molotov–Ribbentrop. Jelikož vedení SED o takové „přepisování historie“ nemělo zájem, dovoz *Sputniku* byl s platností od listopadu 1988 zastaven.²⁶

Beznaděj a nevíra, že se poměry v zemi v dohledné době změní k lepšímu, vedly hlavně u mladší části populace k logické otázce, proč v NDR vlastně zůstat – *Warum bleibe ich eigentlich?*²⁷ K definitivní ztrátě nadějí v tom směru podstatným způsobem přispěly události, v nichž Honeckerův režim neváhal „ukázat zuby“. Jednalo se například o rozbití občanského hnutí Iniciativa za mír a lidská práva (*Initiative Frieden und Menschenrechte* – IFM), nejvýznamnější opoziční skupiny v pozdní NDR. Zásah Stasi v kostele Zion na berlínském Prenzlauerbergu v listopadu 1987 směřoval k likvidaci tamní knihovny vybavené kopírovací technikou, již používala právě tato iniciativa při rozšiřování svého samizdatového časopisu *grenzfall*.²⁸ O dva měsíce později při lednovém výročí násilné smrti revolučních vůdců Rosy Luxemburgové

23 AMZV ČR, f. TP, telegramy č. 041 133 z 22.1.1988, č. 042 594 z 12.2.1988 a č. 045 620 z 29.3.1988. Zvláště nenadálé snížení přídělů československých korun na jednoho obyvatele NDR z ledna 1988 vyvolalo v NDR ostré reakce včetně otevřené kritiky vedení SED.

24 Náplň tohoto pravidelného televizního pořadu, vysílaného každé pondělí, tvořil účelově sestříhaný a patřičně okomentovaný výběr ze zpravodajství západoněmeckých televizí. Ukázky lze zhlédnout na *You Tube* (např. http://www.youtube.com/watch?v=WmUeRXEx_u4, staženo 1.6.2014).

25 Sledovanost hlavních televizních zpráv dosahovala asi tři procent na začátku pořadu v 19:30 a s přibývajícimi minutami klesala na pouhé dvě desetiny procenta (AMZV ČR, f. TP, telegram č. 047 899 z 18.5.1989).

26 Navíc po odchodu Güntera Schabowského z místa šéfredaktora *Neues Deutschland* na jaře 1988 přestal ústřední východoněmecký deník o situaci v SSSR informovat úplně (viz *tamtéž*, telegram č. 048 687 z 18.5.1988).

27 SCHUMANN, Karl: Flucht und Ausreise aus der DDR. In: *Materialien der Enquete Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“*, sv. V/3. Baden-Baden, Nomos 1995, s. 2371.

28 Viz AMZV ČR, f. TP, telegram č. 059 549 z 3.12.1987. Název časopisu je v literatuře uváděn s malým počátečním písmenem.

a Karla Liebknechta byla praktická likvidace Iniciativy za mír a lidská práva dotažena do konce. Z dvou set tisíc účastníků režimem organizovaného průvodu se tajným policistům podařilo „vytáhnout“ 126 „opozičníků“, z nichž více než padesát bylo několik týdnů drženo ve vazbě, mezi nimi především hlavní postavy iniciativy, jako Bärber Bohleyová nebo Ralf Hirsch.²⁹ Příslušné orgány pak oba dva raději donutily přejít z vazby do politického azylu ve Velké Británii.³⁰

Tyto události vyvolaly vlnu celoněmecké pozornosti (na řadě míst NDR byly za ztížené slouženy solidární bohoslužby, západoněmecké deníky přinášely obsáhlé zprávy), někteří z žadatelů o trvalý výjezd se však mohli cítit poškozeni. Zažádat si o emigraci totiž v mnoha případech znamenalo smířit se s permanentním znepříjemňováním života ze strany Stasi, které se mohlo táhnout dlouhé roky a dotyčným přinášet stigmatizaci „vyvrhelů v depresi“.³¹ Lednové demonstrace (*Liebknecht-Luxemburg Demonstration*) ještě nelze chápat jako nějaký spouštěč hromadného exodu, nicméně aktivity lidí toužících opustit východní Německo od té doby trvale rostly. Již koncem února 1988 se zpráva z československé ambasády ve východním Berlíně zmiňuje o bližší neurčených „provokacích“ v Drážďanech, kterých se údajně účastnily tři stovky osob s cílem vynutit si emigraci.³² Krátce poté byl pod ochranou evangelické církve otevřen úřad zprostředkovávající duchovní podporu žadatelům o trvalý výjezd. Ten však musel být po několika týdnech kvůli obrovskému zájmu veřejnosti uzavřen, vysoký klérus se totiž obával možného narušení křehkého *modu vivendi* mezi církví a režimem.³³ Žadatelé o emigraci se však strachu zbavovali, už se nehodlali dále schovávat. Symbolem se stalo bílé písmeno A (*Ausreise*) nošené na aktovkách a taškách, popřípadě bílé stužky na anténách nebo zpětných zrcátkách osobních aut.³⁴ Stručně řečeno, situace v Německé demokratické republice připomínala pevně uzavřený a pomalu zahříváný tlakový hrnec. Všeobecná frustrace vyplývající z tristních domácích poměrů nakonec vyústila v největší exodus od postavení Berlínské zdi.

Leden–květen 1989: ouvertura ve východním Berlíně

První dny roku 1989 v Budapešti a Praze v tomto směru zatím žádný přelomový okamžik nepředstavovaly. Počty východoněmeckých uprchlíků na zdejších zastupitelských úřadech Spolkové republiky zůstávaly až do léta na stejných úrovních jako v předcházejících letech, což znamenalo najednou maximálně dvacet osob. Složky Stasi se v té době zaměřovaly na pečlivé hodnocení minulosti každého

29 *Tamtéž*, telegram č. 041 012 z 21.1.1988.

30 *Tamtéž*, telegram č. 041 474 z 27.1.1988.

31 *Tamtéž*, telegram č. 042 593 z 12.2.1988. Podle všeho jde o hodnocení československé ambasády, nejspíše velvyslance ve východním Berlíně Pavla Sadovského.

32 *Tamtéž*, telegram č. 043 112 z 22.2.1988.

33 Viz BRÄUTIGAM, Hans-Otto: *Ständige Vertretung: Meine Jahre in Ost-Berlin*. Hamburg, Hoffmann und Campe 2009, s. 423.

34 *AMZV ČR*, f. TP, telegram č. 040 596 z 12.1.1989.

uprchlíka na ambasádě, zvláště pak u těch jedinců, kteří předtím udržovali kontakty s bývalými obyvateli NDR, jimž se podařilo získat povolení k vycestování.³⁵

Zatímco maďarská a československá metropole se nacházely mimo pozornost, na stálém zastupitelství Spolkové republiky ve východním Berlíně se situace oproti předcházejícím letům změnila. Statistiky za první pololetí roku 1989 hovoří jasně – ve srovnání se stejným obdobím z let 1987 a 1988 se počty azylantů ztrojnásobily.³⁶ Tento fakt je vedle výše uvedených důvodů možno připsat mediální smršti, která se strhla po zmiňovaném obsazení dánského velvyslanectví – jak známo, příklady lákají k následování.

Kromě počtu azylantů rostla i ochota riskovat, což dokládá třeba událost z poloviny února, kdy čtyřčlenná rodina z Postupimi autem prorazila vstupní závory, přičemž těžce zranila hlídkujícího policistu.³⁷ Už během prvních dvou měsíců nového roku se tak reálně uvažovalo o dočasném uzavření zastupitelství pro veřejnost. Ředitel Úřadu spolkového kancléře Wolfgang Schäuble spolu s ministryní pro vnitřní věci Dorothee Wilmsovou však toto opatření prozatím nepodpořili.³⁸

Trojnásobný přírůstek utečenců na zastupitelství Spolkové republiky v hlavním městě NDR byl výmluvným důkazem prohlubující se deziluze východoněmeckých obyvatel. Doslova šok vyvolalo vystoupení Ericha Honeckera po skončení následné schůzky KBSE ve Vídni 19. ledna 1989. Generální tajemník SED ve známém projevu prohlásil, že Berlínská („antifašistická“) zeď zůstane stát tak dlouho, dokud nezmizí důvody jejího postavení, tedy klidně padesát nebo i sto let.³⁹ V únoru byl mezi berlínskými čtvrtěmi Treptow a Neukölln zastřelen jednadvacetiletý mladík Chris Gueffroy,

Chris Gueffroy, poslední uprchlík z NDR, který byl zastřelen při pokusu překonat Berlínskou zeď. Stalo se tak v noci z 5. na 6. únor 1989 ve věku jeho jednadvaceti let (foto Rondholz, www.badische-zeitung.de)

35 BStU, f. MfS, Abteilung X, složka č. 426.

36 Viz MAYER, Wolfgang: Die Ständige Vertretung vor dem Fall der Mauer (příspěvek v internetovém diskusním fóru *Flucht und Ausreise*, viz www.flucht-und-ausreise.de, staženo 1.6.2014).

37 Viz Ständige Vertretung erneut besetzt. In: *Süddeutsche Zeitung* (4.8.1989).

38 Viz DUISBERG, Claus J.: *Das deutsche Jahr: Einblicke in die Wiedervereinigung 1989/1990*. Berlin, wjs Verlag 2005, s. 32.

39 Viz *Texte zur Deutschlandpolitik*, sv. III/8a: 1990. Bonn, Bundesministerium für innerdeutsche Politik 1991, s. 24 n.

jenž je dnes uváděn jako poslední oběť Berlínské zdi.⁴⁰ O měsíc později však v Berlíně došlo k dalšímu incidentu v důsledku pokusu dostat se do západní části města. Příběh Winfrieda Freudenberga, jemuž se hranici podařilo překonat kuriózním způsobem – v balonu sešitým ze stanových látek – ale nemá šťastný konec: Freudenberg z neznámých příčin v přibližně dvoukilometrové výšce z balonu vypadl.⁴¹ Oba případy vešly ve známost široké veřejnosti, u níž vyvolaly zděšení, a po delší době připomněly, že za pokus dostat se na Západ se stále platí i ta nejvyšší cena.

Dalším předělem se staly východoněmecké komunální volby uspořádané na začátku května 1989. Když místopředseda Státní rady NDR a druhý muž ve státě Egon Krenz v televizním zpravodajství *Aktuelle Kamera* zfalšované výsledky (98,85 procent zúčastněných údajně hlasovalo pro kandidátku Národní fronty) bez uzardění prezentoval jako potvrzení správnosti dosavadní cesty, museli snad i ti největší optimisté nadobro ztratit víru v možný obrat směrem k demokratičtějšímu uspořádání. Východoněmecké vedení se nicméně kvůli svému neústupnému kurzu dostávalo do fatální pasti. Zaprvé trval tlak demokratického světa zaměřený na dodržování a lepší vymahatelnost lidských práv. Zadruhé probíhající perestrojka v Sovětském svazu a systémové změny v Polsku a Maďarsku měly za následek viditelné zaostávání NDR i při srovnání s Východem, na což i část vládnoucí strany reagovala voláním po vlastní verzi přestavby. A zatřetí, mladé generace východních Němců, které sice žily v nejzápadnější výspě socialistického bloku, ale reformy je pouze mýjely, už prostě nehodlaly „držet hubu a krok“. To se projevovalo v rostoucím odhodlání občanů uniknout ze země a nakonec vyvrcholilo revolucí prakticky ve všech větších městech Německé demokratické republiky.⁴²

Východoněmecké vedení samozřejmě vnímalo, že v přehřátém kotli hrozí výbuch, a rozhodlo se „upustit páru“ snížením tarifů pro „výkup“ uprchlíků v kombinaci s dočasně benevolentnějším přístupem při posuzování žádostí o trvalý výjezd. Během první poloviny roku 1989 tak můžeme zaznamenat bezprecedentní zvýšení počtu legálních emigrantů. Od ledna do června úřady povolily trvalý výjezd bezmála čtyřiceti tisícům východních Němců, což bylo více než za jakýkoliv jiný rok od postavení Berlínské zdi.⁴³ Nabízí se paralela s první polovinou roku 1984, kdy Honeckerův režim podnikl stejný krok. Počty schválených žádostí o emigraci tehdy skokově narostly na zhruba třicet tisíc, a jak je uvedeno výše, výsledkem byla první uprchlická krize na západoněmeckém velvyslanectví v Praze. Nyní se situace na stálém zastupitelství Spolkové republiky dočasně uklidnila, o nějakém

40 Viz HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *The Victims at the Berlin Wall*. Berlin, Christoph Links 2011, s. 422–426.

41 *Tamtéž*, s. 429.

42 O tomto trojím tlaku se zmiňuje několik autorů: viz např. KORTE, Karl-Rudolf: *Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanzlerschaft: Regierungsstil und Entscheidungen 1982–1989*. Stuttgart, Deutscher Verlags-Anstalt 1998, s. 446; Timothy Garton Ash píše o „smrtící kombinaci“ přímé zkušenosti východoněmeckých obyvatel se Západem, změn v SSSR a domácí stagnace (GARTON ASH, T.: *In Europe's Name*, s. 201 – viz pozn. 6).

43 Viz MAYER, W.: Die Ständige Vertretung vor dem Fall der Mauer (viz pozn. 36).

oddechu pro východoněmecké vedení se ale mluvit nedalo. Začala se totiž hroutit železná opona.

Květen–červenec 1989: předehra v Maďarsku

V listopadu 1988 se zformovala poslední maďarská komunistická vláda, vedená dvěma výraznými reformisty – premiérem Miklósem Némethem a ministrem zahraničí Gyulou Hornem. Maďarsko tehdy jako první stát východního bloku pochopilo, že Brežněvova doktrína už neplatí a že se tak nebudou opakovat sovětské intervence z let 1956 a 1968.⁴⁴ Tandem Németh a Horn proto během roku 1989 inicioval klíčové reformy, které měly za následek masovou emigraci východních Němců a přiblížily tak pád Berlínské zdi. Největší význam v tomto směru mělo postupné odstraňování železné opony na hranicích s Rakouskem od začátku května (známý snímek, na němž oba ministři zahraničí – Gyula Horn a jeho rakouský protějšek Alois Mock – stříhají pohraniční dráty, pochází až z konce června). Likvidace železné opony ale nepostupovala nijak živelně – ještě v červenci zbývalo zprůchodnit více než polovinu z celkových dvou set šedesáti kilometrů.⁴⁵

Představa (alespoň zčásti) volně průchozích maďarsko-rakouských hranic musela být pro východní Němce dráždivá. Důsledky této radikální změny se projeví se zpožděním, počty uprchlíků snažících se přes Maďarsko dostat do Rakouska začaly prudce růst až na konci července. Ani tato cesta za svobodou totiž nebyla bez rizika. Maďaři na už nezadrátovanou hranici podle oficiálních zpráv nasadili početné hlídky, které kontrolovaly podezřelé již hluboko na svém území.⁴⁶ Pokud byl dotyčný zadržen při pokusu o útěk, dostal do pasu razítko zakazující vstup do země na jeden rok, jak to vyžadovala smlouva mezi Maďarskem a NDR podepsaná v roce 1969. Zmíněný „štempl“ byl však především signálem pro Stasi, která uprchlíky stíhala za nelegální pokus o opuštění republiky.⁴⁷

Mnozí z těchto zadržených a také lidé, kteří jednoduše nehodlali riskovat, se raději rozhodli zkusit štěstí na západoněmeckém velvyslanectví v Budapešti. Tato ambasáda byla narozdíl od Prahy rozmístěná na více adresách, kolem hlavní budovy se táhl asi metr vysoký železný plot. Před úřadem hlídkovaly speciální jednotky maďarské policie určené na ochranu diplomatických misí s úkolem zabránit teroristickému útoku, naprostá většina návštěvníků ale se vstupem neměla problémy.⁴⁸ Množství azylantů i po začátku prázdnin narůstalo jen velmi zvolna. Kusé statistiky zaznamenávají patnáct osob z NDR na konci května a jednapadesát v polovině července. Pro zaměstnance úřadu od začátku platilo jedno přísně dodržované pravidlo – nevynášet mimo ambasádu žádné informace o uprchlících. Informační

44 Viz DETJEN, M.: *Permanente Existenzbedrohung*, s. 67 (viz pozn. 9).

45 Viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 382 (viz pozn. 2).

46 *BStU*, f. MFS, Hauptabteilung (HA) IX, složka č. 13 942, informace ADN z 23.5.1989, s. 60.

47 Viz MAYER, W.: *Flucht und Ausreise*, s. 383.

48 TÝŽ: Die deutsche Botschaft in Budapest (příspěvek v internetovém diskusním fóru *Flucht und Ausreise*, viz www.flucht-und-ausreise.de, staženo 1.6.2014).

Ministři zahraničí Rakouska Alois Mock (vlevo) a Maďarska Gyula Horn 27. června 1989 stříhají pohraniční dráty mezi oběma zeměmi (foto DPA, www.badische-zeitung.de)

embargo na žádost Bonnu dodržovali i Rakušané, takže sami Maďaři se údaje o počtech uprchlíků na ambasádě a emigrantů přecházejících do Rakouska dovídali ze západních novin.⁴⁹

V archivech Stasi je uložena zpráva z prvního prázdninového týdne o pobytu jisté Doris Thiemerové s jejími třemi dětmi na budapeštském velvyslanectví Spolkové republiky. Dovídáme se z ní, že azylanti v té době bydleli ve sklepě zadní budovy, který byl v rámci možností zařízen jako ubytovna. Denně fungovala donáška teplého i studeného jídla, samozřejmostí byla možnost použití toalety a koupelny, odpoledne se na jednu hodinu smělo jít do zahrady na čerstvý vzduch.⁵⁰ Druhá zpráva z 20. července poskytuje trochu pozměněný obraz. Tehdy už uprchlíci bydleli i v hlavní budově, kde postupně obsadili sklep, nižší patra a nakonec i horní podlaží včetně místností a jídelny referentů, kteří v té době měli dovolenou. Zmiňuje se zde špatný stav sanitárního zařízení. Na velvyslanectví třeba chyběla pračka, takže špinavé věci se jednou za dva týdny vozily taxíkem na vyprání mimo úřad. Jako problém se ukazovala depresivní nálada i chybějící lékařská péče. Tu konečkonců potřeboval i západoněmecký velvyslanec v Budapešti Alexander Arnot, který v důsledku stresu zhubnul o šest kilogramů.⁵¹ V prvních týdnech poté, co

49 TÝŽ: *Flucht und Ausreise*, s. 382.

50 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, s. 45.

51 Viz MAYER, W.: *Die deutsche Botschaft in Budapest*.

na maďarsko-rakouské hranici začala „děravět“ železná opona, se nicméně zvýšila pouze frekvence, s jakou se měnilo osazenstvo ambasády, počet uprchlíků v jednom okamžiku i nadále pouze výjimečně přesahoval třicet osob.⁵² Opravdu velká vlna měla teprve přijít.

Srpen–září 1989: intermezzo ve východním Berlíně

Na začátku srpna, kdy se z Budapešti stávalo hlavní centrum východoněmeckých uprchlíků, zcela náhle vznikly vážné komplikace na stálém zastupitelství Spolkové republiky ve východním Berlíně. Tuto epizodu není možné odbýt jedním odstavcem, protože v průběhu devětaosmdesátého roku do velké míry představovala mezník. Jak připomíná zastupitel Spolkové republiky v NDR z let 1982 až 1989 Hans-Otto Bräutigam, do té doby se naprostou většinu takzvaných *Botschaftsfälle* dařilo vyřešit ještě téhož dne – stačilo kontaktovat právníka Wolfganga Vogela, který se zaručil za „příznivější přezkoumání“ žádostí o trvalý výjezd, což téměř jistě znamenalo jízdenku na Západ.⁵³ Nyní se však v sídle úřadu shromáždili lidé požadující nikoliv neurčité přísliby razítek do budoucna, ale okamžité vycestování.

Tehdejší události ve východním Berlíně nejlépe popisuje vedoucí oddělení *Deutschlandpolitik* v Úřadu spolkového kancléře Claus Duisberg.⁵⁴ Ten se 7. srpna vrátil po dovolené zpět do práce, kde představa pokračující letní pohody vzala rychle za své. Týž den totiž z východního Berlína volalo stálé zastupitelství, které si nevědělo rady s prudce stoupajícím počtem lidí odmítajících opustit úřad. Během jediného dne přibýlo asi padesát nových uprchlíků ze všech krajů NDR a jejich celkový počet se tak vyšplhal na 131 osob, mezi nimiž se nacházely i matky s malými dětmi.⁵⁵ Naděje vkládané do Wolfganga Vogela se ukázaly jako liché: prominentní právník zaručil pouze beztravnost v případě dobrovolného návratu, což za této situace bylo málo. Jelikož shodou okolností šéf Úřadu spolkového kancléře Rudolf Seiters⁵⁶ i ředitel stálého zastupitelství Franz Bertele měli v té době také volno, musel krizi řešit zmíněný Duisberg. Ještě večer se proto na telefonních linkách mezi východním Berlínem a Bonnem domluvilo uzavření stálého zastupitelství s platností od následujícího dne, tedy od 8. srpna; jednalo se o první takovýto krok od skončení krize v Lobkovickém paláci v lednu 1985. Za rozhodnutí nesl odpovědnost pouze Úřad spolkového kancléře, který to zdůvodnil omezenými prostorami a nemožností dále

52 *BStU*, f. MfS, Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe (ZAIG), složka č. 16 277, Wochenübersicht zu den Erpressungsversuchen in diplomatischen Einrichtungen der BRD, s. 114.

53 BRÄUTIGAM, H.-O.: *Ständige Vertretung*, s. 425 (viz pozn. 33).

54 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 32 n. (viz pozn. 38).

55 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, informace ADN z 8.8.1989, s. 121 n.; *tamtéž*, Aus der Sendung der Tagesthemen, Gespräch mit Claus Richter, 7.8.1989, s. 124.

56 Rudolf Seiters se v rámci vládních rošád dostal na jaře 1989 do čela Úřadu spolkového kancléře, kde nahradil Wolfganga Schäubleho, pověřeného řízením spolkového ministerstva vnitra.

garantovat důstojné životní podmínky. Tlak ze strany NDR v tomto případě nehrál žádnou roli.⁵⁷

Prakticky současně s uzavřením zastupitelství začala obvyklá diplomatická hra s cílem najít cestu ze začarovaného kruhu. Do konce srpna se mezi pověřenci obou německých států uskutečnilo celkem pět schůzek; Bonn zastupovali Franz Bertele (který svou dovolenou pochopitelně ihned přerušil), Walter Priesnitz z ministerstva pro vnitroněmecké vztahy a Rudolf Seiters s Clausem Duisbergem z úřadu kancléře. Vyjednávači z NDR, jmenovitě Kurt Nier a Werner Krolikowski, nasadili tvrdý „poker face“. Jejich předstíraný nezájem o osud uprchlíků měl vyvolat pocit, že východní Němci ze svých pozic ani tentokrát neustoupí. Ve vyhoceném rozhovoru se Seitersem 18. srpna Krolikowski dokonce odmítl potvrdit i předtím deklarovanou beztrestnost v případě dobrovolného návratu uprchlíků a naznačil, že někteří z nich se už nebudou moci vrátit do svých zaměstnání. Podle Krolikowského problém způsobili pracovníci stálého zastupitelství Spolkové republiky, kteří zájemcům o emigraci umožnili dlouhodobě pobývat v jeho prostorách. Nerespektování východoněmeckého státního občanství bylo z pohledu NDR vměšováním do jejích vnitřních záležitostí. Jako argument sloužilo znění vídeňských konvencí o diplomatických stycích z roku 1961, v nichž se výslovně zapovídá využívat zastupitelských úřadů jako azylového útočiště pro obyvatele třetích států. Situaci tudíž podle východoněmeckého vyjednávače zavinila Spolková republika a ta by se také měla postarat o nápravu, jinými slovy o vypovězení uprchlíků z budovy. Když Seiters navrhol alespoň nabídku nového přezkoumání žádostí o trvalý výjezd, Krolikowski to odmítl s tím, že není možné zvýhodňovat lidi, kteří se pobytem na stálém zastupitelství vlastně dopustili protiprávního jednání.⁵⁸

Spolková vláda se nacházela v nezáviděníhodné situaci. Jednak bylo potřeba ideově se vymezit vůči východnímu Berlínu, na druhou stranu Bonn emigraci přes zastupitelské úřady (zatím) nehodlal podporovat. Iniciativa kancléře Helmuta Kohla zaměřená na přímou dohodu s Honeckerem nevyšla. Na kancléřův dopis z 11. srpna generální tajemník SED odpověděl až po třech týdnech, kdy osobní setkání ze zdravotních důvodů odmítl a úředním tónem pohrozil zhoršením vnitroněmeckých vztahů, pokud stálé zastupitelství Spolkové republiky nepřestane přijímat uprchlíky.⁵⁹ Výtky z podpory emigrace ale nebyly namístě: sám šéf Úřadu spolkového kancléře Seiters hned 9. srpna na obyvatele NDR apeloval, aby na východoberlínském

57 BStU, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, s. 124.

58 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO-Barch)*, Berlin, DY 30, složka č. 5193, Vermerk über das Gespräch des ... Genossen Dr. Werner Krolikowski mit dem Bundesminister ... Rudolf Seiters, 18.8.1989, s. 118–123. Záznam rozhovoru je přetištěn v edici: KÜSTERS, Hanns Jürgen – HOFMANN, Daniel (ed.): *Dokumente zur Deutschlandpolitik: Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90*. München, Oldenbourg 1998, s. 358–363, dokument č. 24.

59 Viz KOHL, Helmut: *Erinnerungen 1982–1989*. München, Droemer Knauer 2005, s. 913. Erich Honecker se v té době zotavoval po operaci žlučníku, tudíž měl k odmítnutí schůzky s Kohlem reálný zdravotní důvod.

zastupitelství SRN nebo podobných místech nehledali útočiště, protože to více problémů vytváří, než řeší.⁶⁰

Tento postoj potvrdil i Claus Duisberg, který se z Kohlova pověření v polovině srpna vydal do východního Berlína osobně. Uprchlíkům na zastupitelství sice garantoval pomoc západoněmecké vlády, zároveň ale naznačil, že by bylo vhodné rozmyslet si další setrvávání na tomto místě, protože konečné rozhodnutí o trvalém výjezdu musí vždy učinit úřady NDR, nikoliv Spolková republika.⁶¹ Ani tento apel neměl větší efekt; po návratu pouhých šestnácti uprchlíků se jejich počet ustálil na sto patnácti.⁶² Vypadalo to, že se schyluje k podobné situaci jako v Praze před necelými pěti lety. Zkušenosti z Lobkovického paláce pomohly ke zvládnutí alespoň dílčích problémů této berlínské kapitoly východoněmecké emigrace. Osvědčilo se co nejširší zapojení uprchlíků do běžného života zastupitelství – došlo k vytvoření kuchařského týmu, úklidové služby nebo skupiny vytvářející hry pro děti i dospělé, jiní měli na starost organizaci pohybových cvičení. Povinnosti se pravidelně střídaly, čímž se snižovala pravděpodobnost upadnutí do letargie. Konflikty se však nikdy nepodařilo úplně eliminovat, zvláště když azylanti obývali omezený prostor zahradního altánu, normálně využívaného pro přednášky a různá společenská setkání. Díky iniciativě pracovníků zastupitelství (a zejména jejich manželek) bylo ještě dovezeno co nejvíce deskových her a knih, pomyslnou „třešničkou na dortu“ pak byla možnost přihlásit se do kurzu angličtiny. Pro všechny případy se na *Ständige Vertretung* vydal i psycholog z Bonnu s cílem pomoci těm, na které by nervové vypětí doléhalo přespráší.⁶³

Tato situace trvala šest týdnů, během nichž se Berlín postupně dostal mimo hlavní zájem médií. Pozornost západoněmeckých a teď už i dalších zpravodajských týmů z celé Evropy se v polovině srpna přesunula znovu na Maďarsko a od začátku září nově na Prahu. V tomto stínu se v Berlíně snáze podařilo dospět k řešení, které si tak jako v předchozích případech mohl osobně nárokovat Wolfgang Vogel. Osmého září při setkání s uprchlíky znovu garantoval, že východoněmecké úřady v případě dobrovolného návratu nesáhnou k žádným represím. Z Vogelovy nabídky „rozsáhlé pomoci“ jeho právní kanceláře se navíc dalo vyrozumět, že razítka v žádostech o emigraci jsou pouze otázkou času, a lidé se ještě do půlnoci ve dvou velkých skupinách vrátili zpět do svých domovů.⁶⁴ Stálé zastupitelství Spolkové republiky ve východním Berlíně ovšem i po odchodu uprchlíků zůstalo pro veřejnost nadále uzavřeno. Claus Duisberg to zdůvodnil nejenom obavou spolkové vlády z dalších

60 *BStU*, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, s. 209. Další vyjádření v podobném tónu následovala, např. spolková ministryně pro vnitroněmecké vztahy Dorothee Wilmsová prohlásila, že zastupitelské úřady SRN nemohou fungovat jako průchody na Západ (viz *Archiv der Gegenwart*, sv. 9, s. 8643).

61 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 35 n. (viz pozn. 38).

62 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, informace ADN z 13.8.1989, s. 119.

63 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 35–37.

64 Die DDR-Flüchtlinge haben die Ständige Vertretung in Ost-Berlin verlassen. In: *Der Tagesspiegel* (9.9.1989).

podobných případů, ale i nutností provést v budově blíže neurčené stavební zásahy.⁶⁵ Otázkou je, zda se jednalo o skutečně akutní opravy, nebo jestli se Helmut Kohl tímto krokem rozhodl předejít komplikacím ve vnitroněmeckých vztazích, což by odpovídalo dosavadní linii jeho *Deutschlandpolitik*.

Srpen–září 1989: první dějství – Maďarsko

Události z pozdního léta v Maďarsku je bezpochyby nutno vnímat jako přelom, protože po trvalém otevření hranic s Rakouskem Berlínská zeď do značné míry ztratila svou funkci. Z tohoto důvodu je téměř ve všech publikacích o východoněmecké revoluci nebo o cestě k německému sjednocení událostem v Maďarsku věnováno hodně místa, řádově více než následující krizi v Lobkovickém paláci.⁶⁶

Maďarsko na seznamu oblíbených cílů východoněmeckých turistů tradičně zaujímal vysoké příčky – vyhlášená gastronomie, termální lázně nebo pláže Balatonu představovaly silné lákadlo. Léto roku 1989 nebylo výjimkou: počty turistů z NDR v polovině července jsou odhadovány na dvě stě tisíc, s tím že další lidé se přes Maďarsko vraceli z rumunských a bulharských letovisek na pobřeží Černého moře.⁶⁷ Zprávy o postupné likvidaci železné opony u mnoha východních Němců jistě vyvolávaly zvědavost, nakolik jsou hranice do Rakouska skutečně průchozí. I přes zvýšení počtu hlídek se maďarská ostraha hranic ve zpětném pohledu jeví jako polovičatá. Podle některých uprchlíků byl sice přechod do Rakouska i nadále nebezpečný a Maďaři je neváhali zatýkat a vracet zpátky do NDR.⁶⁸ Jiná svědectví ale hovoří o tom, že už v květnu při zadržení maďarští pohraničníci (alespoň někteří) obávané razítko do pasu nedávali.⁶⁹

Mnozí z těch, kteří po neúspěšném pokusu o překročení rakouských hranic nebyli vyhoštěni, se raději uchýlili na západoněmecké velvyslanectví v Budapešti a vyčkávali, jak se situace vyvine. Starší generace si tehdy musela vzpomenout na léto roku 1961. Kdo tehdy okamžitě k útěku proměškal, ten se pak přes Berlínskou zeď na Západ už jednoduše nedostal. Nenabízí se po bezmála třiceti letech opět jedinečná příležitost k útěku do světa svobody a blahobytu? Jak dlouho tato šance vydrží a kolik měsíců či let se nebude opakovat? Snaha využít náhle pootevřených dveří v předtím neprostupných hranicích (které by se v krátké době mohly zase

65 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 46.

66 Typickým příkladem je Hans-Hermann Hertle, který ve výše uvedené a fundované publikaci *Der Fall der Mauer* Maďarsku věnuje plných deset stran, zatímco eskalace uprchlického problému v Lobkovickém paláci je tu omezena na dva odstavce.

67 Viz KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 915 (viz pozn. 59).

68 BStU, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, s. 304, zpráva z 18.7.1989.

69 *Tamtéž*, HA IX, složka č. 13 942, DDR-Bürger in Bonns Budapester Mission – kein Kommentar aus Bonn (zpráva západoněmecké tiskové agentury DPA z 23.5.1989), s. 124.

Léto 1989 v Budapešti – uprchlický tábor vybudovaný z iniciativy Řádu maltézských rytířů (foto DPA, <http://german-historydocs.ghi-dc.org>)

uzavřít) vedla k tomu, že statistiky uprchlíků na přelomu léta a podzimu 1989 vystřelily prudce nahoru.⁷⁰

Už 9. srpna se situace na velvyslanectví Spolkové republiky v Budapešti prakticky v ničem nelišila od poměrů na stálém zastupitelství ve východním Berlíně; vzhledem ke klimatickým podmínkám byla dokonce ještě horší, protože lidé doslova trpěli v pětaticetistupňových vedrech.⁷¹ Uzavření západoněmecké ambasády v maďarské metropoli 13. srpna tedy bylo naprosto logickým krokem. Počet lidí zdržujících se přímo v prostorách úřadu v ten den dosáhl necelých dvou set a kolem této hranice se pohyboval po celou dobu krize. V celé Budapešti se nicméně nacházelo mnohonásobně více obyvatel NDR rozhodnutých emigrovat. Situace nepřerostla v humanitární katastrofu především díky Německému červenému kříži (v SRN) a Řádu maltézských rytířů, z jejichž iniciativy se na západním okraji města podařilo vystavět dva uprchlické tábory.⁷² Uvedeny do provozu byly již během prvního srpnového týdne,⁷³ o měsíc později v nich přebývalo zhruba šest tisíc uprchlíků.⁷⁴

Na první pohled může vypadat zvláště, že východoněmecké vedení během celého srpna prakticky vůbec neomezilo možnost svých občanů vycestovat do Maďarska. K výjezdu sice bylo potřeba vízum, to se ale vydávalo relativně benevolentně.

70 Tuto paralelu let 1961 a 1989 připomíná i Helmut Kohl ve svých vzpomínkách (KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 910).

71 HERTLE, H.-H.: *Der Fall der Mauer*, s. 98 (viz pozn. 1).

72 První uprchlický tábor se nacházel ve čtvrti Zugliget, druhý pak v obvodu Csillebérc. Viz Die DDR-Flüchtlinge haben die Ständige Vertretung in Ost-Berlin verlassen. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (9.9.1989).

73 Jetzt sind wir einmal hier. In: *Der Tagesspiegel* (4.8.1989).

74 Viz *Archiv der Gegenwart*, sv. 9, s. 8644.

Důvodem tohoto postoje byly patrně obavy z protestů nespokojených obyvatel, které v napjaté situaci reálně hrozily.⁷⁵ Je nutné mít i na zřeteli, že vládnoucí strana se musela až do začátku září obejít bez svého generálního tajemníka, zotavujícího se po operaci žlučníku, a všechna důležitější rozhodnutí se tudíž odkládala až na dobu po Honeckerově návratu. Zvláště výmluvnou ukázkou bezradnosti vedoucích činitelů jsou přepisy srpnových zasedání politbyra Ústředního výboru SED. Počínající exodus vlastních občanů byl jednoznačně připsán aktivitě „nepřítele“ (rozuměj Spolkové republiky), zvláště jejím televizním zprávám, které údajně emigraci záměrně podporovaly.⁷⁶ Po tomto konstatování se rychle přešlo na „důležité“ body, jako hodnocení plnění plánu v jednotlivých odvětvích průmyslu a zemědělství nebo diskusi o účasti na stranických sjezdech v zemích třetího světa.⁷⁷

Vedení NDR tak v zásadě jenom přihlíželo postupnému vyhrocování maďarského problému. Maďari po intervencích Bonnu od 21. července definitivně přestali razítkovat pasy,⁷⁸ takže i při ztroskotání pokusu o útěk už východním Němcům po návratu domů nehrozily represe. Stále větší shovívavost pohraničnicků vedla k tomu, že do Rakouska se dařilo pronikat i větším skupinám uprchlíků – například celkem dvě stě lidí uspělo při přechodu v noci z 12. na 13. srpna a stejný počet ještě o tři dny později.⁷⁹ Do krize aktivně vstoupilo i samotné velvyslanectví Spolkové republiky v Budapešti, které uprchlíkům vydávalo tmavě zelené západoněmecké pasy, s nimiž se pochopitelně dalo cestovat zcela volně.⁸⁰

Přelomovou událostí se stal takzvaný Panevropský piknik, předem ohlášená mírová demonstrace poblíž starobylé Šoproně, ležící v bezprostřední blízkosti rakouských hranic. Organizátorům, maďarskému Demokratickému fóru a Panevropské unii, se díky kontaktům na státního tajemníka Imre Pozsgaye („nejpřesvědčenějšího reformátora“ ve vedení Maďarské socialistické dělnické strany)⁸¹ podařilo dosáhnout několikahodinového otevření hraničního přechodu.⁸² Atmosféra u Šoproně

75 BStU, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, Aus der Sendung der Tagesthemen, Gespräch mit Claus Richter, 7.8.1989, s. 126.

76 Například na jednání politbyra ÚV SED 29. srpna slovo „nepřítel“ (*Gegner*) ve svých příspěvcích použili Herrmann Axen, Werner Krolkowski, Harry Tisch, Joachim Herrmann, Willi Stoph i Günter Mittag (*SAPMO-Barch*, DY 30/IV 2/2.039/76, s. 49–54).

77 *Tamtéž*, DY 30, složka č. 5193, Vertrauliche Verschlussache, ZK 02 – Politbüro, Beschlüsse, 8.8.1989, s. 39 n.

78 Datum uvádí Oldřich Tůma (9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 150 – viz pozn. 4). Maďarsko se do té doby bránilo uznat východní Němce za uprchlíky, když poukazovalo na nesrovnatelně horší podmínky rumunských Maďarů. Budapešť se nakonec nechala přesvědčit opakovaným připomínáním skutečnosti, že maďarská vláda v červnu 1989 podepsala Úmluvu o právním postavení uprchlíků (tzv. Ženevskou úmluvu) z roku 1951.

79 BStU, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, informace ADN ze 14. a 18.8.1989, s. 175 a 191.

80 Viz HERTLE, H.-H.: *Der Fall der Mauer*, s. 98.

81 BROWN, Archie: *Vzestup a pád komunismu*. Brno, Jota 2011, s. 638.

82 Blíže viz HERTLE, Hans-Hermann: „In Ungarn hätte eine Bürgerkriegssituation entstehen können...“: Gespräch mit Prof. Dr. Imre Pozsgay, ungarischer Staatsminister a. d., über den politischen Umbruch in Ungarn im Jahr 1989. In: *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 30–31 (leden 2004), s. 35–45 (dostupné online na www.zzf-pdm.de/Portals/_Rainbow/images/publikationen/Hertle_30.pdf, staženo 1.6.2014).

v sobotu 19. srpna 1989 už v ničem nepřipomínala studenou válku: opět se stříhal ostnatý drát (někteří z účastníků si ho odnesli jako suvenýr), strážní věže se proměnily v rozhledny, po maďarských hlídkách ani památky.⁸³ Jelikož se o akci vědělo předem díky letákům rozšiřovaným v Budapešti, dorazilo do Šoproně také několik set lidí z východního Německa. Ti se jednoduše připojili k oficiální delegaci a nikým nerušení přešli do Rakouska, kde už na ně čekaly autobusy přistavené velvyslancectvím Spolkové republiky ve Vídni. I když slavnost měla končit ještě týž den, volnější režim na hranicích pokračoval v zásadě přes noc a odhaduje se, že do nedělního rána uteklo asi devět set lidí.⁸⁴ Panevropský piknik se tak rázem proměnil v největší jednorázovou emigrační vlnu od postavení Berlínské zdi.⁸⁵

Sečteno a podtrženo: (polo)prostupné hranice, konec razítkování pasů ze strany maďarských pohraničnicků a události jako Panevropský piknik, to všechno na konci prázdnin přimělo k cestě do Maďarska další desítky tisíc východoněmeckých „turistů“. Vláda v Budapešti se přirozeně obávala násilných střetů, protože na jednu stranu vzrůstala agresivita uprchlíků vůči maďarským hlídkám,⁸⁶ na druhou stranu stále platily smlouvy s NDR o vracení emigrantů; žádný volný režim nebyl oficiálně zaveden. Obavy se naplnily v následujícím týdnu. V noci z 21. na 22. srpna se na maďarsko-rakouských hranicích odehrál

**PÁNEURÓPAI PIKNIK
SOPRONBAN,
a „vasfüggöny“
helyén!**

**MEGHÍVJUK ÖNÖKET
1989. aug. 19-én, 15⁰⁰-tól**

dr. Habsburg Ottó és Pozsgay Imre
(szervezők)

Program: 15.00 - 16.00: A rendezvény vélekedésének kezdete. Azon időpontok közötti fel-
szólalás, beszéd (Habsburg Ottóval) kezdés: beszédetől távol az idegennyelvűk be-
szólalása.
16.00 - 16.05: A nagy kérés, kezdés a vasfüggöny-szétvétel kezdetével. 15-
20-ig: a vasfüggöny lecsúszása.
16.05 - 16.07: A nagy kérés utáni beszéd.
16.07-16.08: A nagy kérés utáni beszéd.
16.08-16.09: A nagy kérés utáni beszéd.
16.09-16.10: A nagy kérés utáni beszéd.
16.10-16.11: A nagy kérés utáni beszéd.
16.11-16.12: A nagy kérés utáni beszéd.
16.12-16.13: A nagy kérés utáni beszéd.
16.13-16.14: A nagy kérés utáni beszéd.
16.14-16.15: A nagy kérés utáni beszéd.
16.15-16.16: A nagy kérés utáni beszéd.
16.16-16.17: A nagy kérés utáni beszéd.
16.17-16.18: A nagy kérés utáni beszéd.
16.18-16.19: A nagy kérés utáni beszéd.
16.19-16.20: A nagy kérés utáni beszéd.
16.20-16.21: A nagy kérés utáni beszéd.
16.21-16.22: A nagy kérés utáni beszéd.
16.22-16.23: A nagy kérés utáni beszéd.
16.23-16.24: A nagy kérés utáni beszéd.
16.24-16.25: A nagy kérés utáni beszéd.
16.25-16.26: A nagy kérés utáni beszéd.
16.26-16.27: A nagy kérés utáni beszéd.
16.27-16.28: A nagy kérés utáni beszéd.
16.28-16.29: A nagy kérés utáni beszéd.
16.29-16.30: A nagy kérés utáni beszéd.

Plakát zvučí na Panevropský piknik 19. srpna 1989 blízko Šoproně pod záštitou Otto von Habsburga a Imre Pozsgaye (repro www.pametnaroda.cz)

83 Záznam události obsahuje zpravodajský pořad západoněmecké televizní stanice ARD *Tagesschau* z 19.9.1989, který lze zhlédnout na YouTube (<http://www.youtube.com/watch?v=3p-cUkuIBN4>, staženo 1.6.2014).

84 BStU, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, s. 165.

85 Viz HERTLE, H.-H.: *Der Fall der Mauer*, s. 99.

86 SAPMO-Barch, DY 30/IV 2/2.039/304, Vermerk über das Gespräch des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten, Genossen Oskar Fischer, mit dem Minister für Auswärtige Angelegenheiten der Ungarischen Volksrepublik, Genossen Gyula Horn, 31.8.1989, s. 136.

incident, při němž byl za ne zcela vyjasněných okolností zastřelen východoněmecký občan, otec tříčlenné rodiny.⁸⁷

Násilné konflikty (které by v případě opakování na Maďary vrhaly nepříznivé světlo) byly jen potvrzením faktu, že snaha o kompromis mezi železnou oponou a volně průchozími hranicemi není udržitelným řešením. Maďarská vláda v situaci, kdy raději porušovala dohody s NDR, než aby přikázala střílet na utečence, zvažovala rozhodnutí hranice úplně otevřít;⁸⁸ koneckonců premiér Miklós Németh tuto myšlenku předestřel kancléři Kohlovi již v polovině srpna.⁸⁹ Rozuzlení přinesla tajná schůzka západoněmeckých a maďarských představitelů na zámku Gymnich nedaleko Bonnu, která byla z pohledu Spolkové republiky naplněna obrovským očekáváním.⁹⁰ Miklós Németh spolu s Gyulou Hornem zde skutečně potvrdili záměr otevřít všechny hraniční přechody do Rakouska. V následné diskusi se nicméně daly vysledovat konkrétní maďarské obavy z případných důsledků, hlavně z možné hospodářské izolace. Maďarská ekonomika se na konci osmdesátých let nacházela ve špatné kondici, když ji dusilo vysoké zadlužení u západních bank. Kdyby Sovětský svaz přiškrtil dodávky ropy a Německá demokratická republika spolu s Československem a Bulharskem vůči Budapešti zavedly další sankce, hrozil by Maďarsku hospodářský kolaps. Németh s Hornem při jednání ovšem nevznesli žádné přímé finanční požadavky,⁹¹ maďarský premiér se pouze zeptal, zda by Spolková republika v případě nutnosti pomohla. Kohl bez jakýchkoliv vytáček na nutné porady s vládou odpověděl, že ano.⁹²

Klíčovým předpokladem, bez něž by se otevření hranic uskutečnilo jen stěží, byl souhlas Moskvy. Michail Gorbačov v předchozích měsících a letech do vývoje v Maďarsku nezasahoval, nyní si ale musel uvědomovat, že v sázce je samotná existence Německé demokratické republiky. Helmut Kohl Gorbačovovi zavolal bezprostředně po odletu maďarské delegace z Gymnichu. Když se Gorbačov dozvěděl o záměrech Németha a Horna, pronesl pouze: „Maďaři jsou dobří lidé“, což kancléř chápal

87 BStU, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, Bonn schließt auch die Botschaft in Prag, s. 95.

88 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 44 (viz pozn. 38). Rozhodnutí mělo podle Duisberga padnout 22.8.1989.

89 Viz KORTE, K.-R.: *Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanzlerschaft*, s. 466 (viz pozn. 42).

90 Viz KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 377–380, dokument č. 28 – Vermerk des Bundesministers Genscher über das Gespräch des Bundeskanzlers Kohl mit Ministerpräsident Németh und Außenminister Horn, Schloß Gymnich, 25.8.1989; *tamtéž*, s. 380–382, dokument č. 29 – Gespräch des Bundeskanzlers Kohl und des Bundesministers Genscher mit Ministerpräsident Németh und Außenminister Horn während des Mittagessens, Schloß Gymnich, 25.8.1989 (viz pozn. 58).

91 GENSCHER, Hans-Dietrich: *Erinnerungen*. Berlin, Siedler 1995, s. 640.

92 KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 922 (viz pozn. 59). Maďarsko za tento krok bylo nakonec odměněno více, než možná samo čekalo. Ještě na podzim 1989 obdrželo dva úvěry v celkové výši jedné miliardy západoněmeckých marek, mezi Maďarskem a SRN byl zaveden bezvízový styk a v neposlední řadě se kancléř Kohl stal velkým přímluvcem Budapešti uvnitř Evropských společenství. (Viz KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, dokumenty č. 41, 124 a 125.)

Lidé prchají přes dočasně otevřenou maďarsko-rakouskou hranici při Panevropském pikniku (foto Tamás Lobenwein, www.pametnaroda.cz)

jako požehnání.⁹³ Východoněmecký ministr zahraničí Oskar Fischer se sice snažil u sovětského velvyslance v Berlíně, známého „jestřába“ Vjačeslava Kočemasova, dosáhnout zvratu. Svolání mimořádné schůze ministrů zahraničí všech členských států Varšavské smlouvy, na níž by Maďaři byli buď přivedeni k rozumu nebo potrestáni, se mu ale prosadit nepodařilo. Kočemasov Fischerovi vyjádřil podporu, vymluvil se však na mimořádně nabitý kalendář a blížící se zasedání Valného shromáždění OSN v New Yorku.⁹⁴ Jinými slovy, Kreml změny režimu na maďarských hranicích považoval za věc, o níž rozhoduje vláda v Budapešti.⁹⁵

Gyula Horn se ještě na konci srpna vydal do východního Berlína, kde na schůzce s Oskarem Fischerem a Günterem Mittagem vysvětlil postoje maďarské vlády: východoněmecké uprchlíky na jedné straně není možné považovat za politické běžence, na straně druhé ale musí být brán ohled na mínění evropské veřejnosti, a proto Maďarsko nesáhne k násilným deportacím. Horn pak vedení Jednotné socialistické strany Německa požádal, aby NDR všem uprchlíkům garantovala schválení žádosti o emigraci, popřípadě aby je nechala vycestovat na dokumenty vydávané Německým červeným křížem (v SRN). Fischer s Mittagem tyto návrhy ale jednoznačně odmítli,

93 KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 923.

94 *SAPMO-Barch*, DY 30, složka č. 5194, Vermerk über das Gespräch des Ministers für auswärtigen Angelegenheiten der DDR, Genossen Oskar Fischer, mit dem außerordentlichen und bevollmächtigten Botschafter der UdSSR in der DDR, Genossen W. I. Kotschemassow, 5.9.1989, s. 35–42 a dopis Kočemasova Fischerovi ze 7.9.1989, s. 39.

95 Viz HERTLE, H.-H.: *Der Fall der Mauer*, s. 102.

čimž se veškeré možnosti dohody vyčerpaly.⁹⁶ Németh s Hornem se pak definitivně rozhodli pro liberalizaci pohybu na hranicích, velvyslanci Sovětského svazu, NDR a Spolkové republiky v Budapešti byli s předstihem informováni 8. září.⁹⁷

O tři dny později, přesně o půlnoci z 10. na 11. září, se hraniční závory mezi Maďarskem a Rakouskem otevřely. Maďarská vláda se očekávané negativní důsledky ve vzájemných vztazích s východním Berlínem snažila zmírnit tím, že akci prezentovala jako dočasné pozastavení vzájemných dohod. Podle prvních vyjádření se po odchodu uprchlíků měly přechody s Rakouskem opět uzavřít, a to nejpozději 7. října, v den čtyřicátého výročí vzniku NDR.⁹⁸ O několik dní později premiér Németh tuto informaci dementoval, když (s narážkou na známé politické heslo Michaila Gorbačova) prohlásil, že pokud se má vytvořit „společný evropský dům“, nelze jednu místnost oddělit ostatním drátem.⁹⁹

Helmut Kohl v den otevření hranic ze stranického sjezdu Křesťanskodemokratické unie v Brémách poděkoval Budapešti za projev lidskosti a evropské solidarity a ministerského předsedu Németha ujišťoval, že „nikdy nezapomeneme na to, co pro nás Maďarsko v těchto dnech vykonalo“.¹⁰⁰ Východní Němci nacházející se tenkrát v Maďarsku nezapomněli zcela určitě. Počty uprchlíků okamžitě narostly o jeden řád. Během prvních osmačtyřiceti hodin rakouskou spolkovou zemí Burgenland projelo dvanáct tisíc uprchlíků, pak se jejich množství logicky snížilo, ale i tak v prvním měsíci od otevření hranic průměrný počet lidí emigrujících přes Maďarsko přesahoval jeden tisíc denně.¹⁰¹ Tato díra v železné oponě se až do pádu Berlínské

96 *SAPMO-Barch*, DY 30/IV 2/2.039/304, s. 133–137 (již citovaný rozhovor ministrů zahraničí Horna a Fischera z 31.8.1989); *tamtéž*, DY 30/IV 2/2.039/342, Vermerk über das Gespräch des Mitglieds des Politbüros und Sekretärs des ZK der SED, Genossen Günter Mittag, mit dem Minister für Auswärtige Angelegenheiten der Ungarischen Volksrepublik, Genossen Gyula Horn, 31.8.1989, s. 34–43.

97 Denní situační zpráva FMV č. 128 z 11.9.1989, s. 2 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014).

98 Zpravodajství televizní stanice ARD *Tagesschau* z 13.9.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=ul0OkXL6LbM>, staženo 1.6.2014).

99 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 16.9.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=ZOfgDSbv9Kk>, staženo 1.6.2014). Gorbačov s otevřením maďarsko-rakouských hranic osobně neměl problém – po 11. září rozhodnutí maďarské vlády ani náznakem nekritizoval (viz BIERMANN, Rafael: *Zwischen Kreml und Kanzleramt: Wie Moskau mit der deutschen Einheit rang*. Paderborn, Schöningh 1997, s. 171).

100 Kohl oznámení o otevření hranic dostal prostřednictvím maďarského velvyslance 10. září v poledne, pár hodin před svým odjezdem do Brém, což se mu víc než hodilo. Jeho vnitrostraniční pozice totiž v předcházejících měsících neustále slábla: troje volby během roku 1989 – v Západním Berlíně, v Hesensku a do Evropského parlamentu – pro CDU skončily výraznými ztrátami. Kohl tak musel čelit nejen silné opozici, ale i reálné možnosti, že v Brémách už nebude zvolen do čela strany. Večer 10. září ale vytáhl trumpf v podobě chystaného otevření maďarsko-rakouských hranic, načež „730 delegátů v brémské městské hale zůstalo v tichém úžasu nad tím, že svět se změnil, a následoval potlesk“. I když kancléř druhý den dostal nejméně hlasů od svého nástupu do čela CDU v roce 1973, svůj post obhájil. (Obě citace viz KOHL, H.: *Erinnerungen 1982–1989*, s. 934–936; blíže viz také KORTE, K.-R.: *Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanzlerschaft*, s. 463–468 – viz pozn. 42.)

101 *BStU*, f. MFS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 9.10.1989, s. 139.

zdi nezacelila a prošlo jí pravděpodobně více uprchlíků než všemi zastupitelskými úřady Spolkové republiky dohromady.

Tato vlna masové emigrace ovšem nevedla k východoněmecké verzi perestrojky v podobě nějakého reformního akčního plánu. Vedení SED paradoxně upadlo do jakéhosi ospalého klidu, během nějž se noviny *Neues Deutschland* nenamáhalo komentovat ani otevření maďarských hranic, ani proud tisíců emigrantů. Jistá změna nastala okolo 20. září, kdy se propaganda napůl probudila. Použité prostředky ale u východních Němců (tedy těch, co zatím zůstávali) vyvolaly pouze zlostný úsměv. Pomyslným „majstrštykem“ dezinformační kampaně se stala konspirační teorie o obchodu s lidmi organizovaném zločineckými bandami ze západního Německa. Deník *Neues Deutschland* otiskl rozhovor s kuchařem Mitropy,¹⁰² jistým H. Ferworrem, který byl údajně v Budapešti omámen cigaretou a v bezvědomí proti své vůli převezen do Vídně. Vymyšlená historka měla demonstrovat praktiky, pomocí nichž se z východních Němců stávali obyvatelé Spolkové republiky.¹⁰³ Propaganda typu „emigrace je řízena zlým, protřelým Západem a Springerovým tiskem“ dokonce způsobila neklid na nižších stupních vládnoucí strany, kde se tušila vážnost situace.¹⁰⁴

Katastrofální mediální politika a neschopnost vedení země podívat se pravdě do očí byla tím nejsilnějším impulzem pro pokračování exodu. Gerontokracii ve východním Berlíně jako by teprve se zpožděním docházelo, že jestli proud emigrantů nezastaví, nebude mít brzy komu vládnout. Hned 12. září sice na seznamu bodů zasedání stranického politbyra najdeme „prověření výjezdních modalit obyvatel NDR“,¹⁰⁵ režim ale nesáhl k předpokládanému kroku – plošnému zákazu cestování do Maďarska nebo k ještě efektivnějšímu uzavření hranic s Československem. Teprve týden po otevření maďarsko-rakouských přechodů se začaly množit zprávy o odebrání již udělených pasů a preventivním zatýkání podezřelých z útěku již na území NDR,¹⁰⁶ a také o přísnější kontrole na přechodech mezi Slovenskem a Maďarskem.¹⁰⁷

Mezi východními Němci v tu dobu začaly kolovat fámy (živené západoněmeckou televizí) o blížícím se zavedení vízové povinnosti s Československem, což vedlo k náporu na maďarsko-slovenskou hranici.¹⁰⁸ Jelikož lidé nechtěli riskovat, že je slovenští celníci pošlou zpátky do NDR s razítkem v pase, velká část z nich se rozhodla hranice jednoduše přeplavat; například přes Ipel se 14. září dostalo odhadem dvacet lidí.¹⁰⁹ Československé orgány pak toto slabé místo dobře strážily a k útěku

102 Společnost Mitropa provozovala v NDR pohostinské služby v jídelních vozech vlakových souprav, nádražních restauracích, některých motelech nebo na výletních lodích.

103 „Ich habe erlebt, wie BDR-Bürger 'gemacht' werden“. In: *Neues Deutschland* (21.9.1989), s. 1 a 3. Viz archiv *Neues Deutschland* na www.nd-archiv.de.

104 Viz *Archiv der Gegenwart*, sv. 9, s. 8668.

105 *SAPMO-Barch*, DÝ 30, složka č. 5194, Zum Auszug, Nr. 575-36/89, 12.9.1989, s. 29.

106 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 25.9.1989, s. 1.

107 Zpravodajství *ARD Tagesschau* ze 17. a 18.9.1989 (viz *YouTube*, http://www.youtube.com/watch?v=lKZ2nN_NgAY a <http://www.youtube.com/watch?v=kdPLA9DKJhs>, staženo 1.6.2014).

108 Podrobněji viz TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 151 (viz pozn. 4).

109 Tamtéž.

už zůstal pouze široký a nevyzpytatelný Dunaj. Východní Němci se však ani této výzvy nezalekli a Dunaj v relativně velkých počtech překonávali,¹¹⁰ v kilometr široké řece však také několik obětí utonulo. Strohá informativní zpráva z počátku října hovoří o osmi lidech utopených v jejích vodách, což se nepřipisovalo pouze mohutnému a zrádnému proudu, ale také alkoholu, jímž si uprchlíci před plavbou dodávali odvahy.¹¹¹

Největší nápor nastal o víkend mezi 15. a 17. zářím. V oněch dnech bylo na hranicích mezi Československem a dalšími socialistickými zeměmi zadrženo bezmála šest set obyvatel NDR, z nichž drtivou většinu tvořili uprchlíci mířící do Budapešti.¹¹² Tlak na slovensko-maďarskou hranici ustal až 3. října se zavedením vízové povinnosti mezi Německou demokratickou republikou a Československem. Samozřejmě že i po tomto datu se našli lidé, kteří se nebáli riskovat přechod přes dvě střežené hraniční čáry, šlo ale pouze o jedince. Většina uprchlíků během října zamířila raději do Varšavy, protože „zelená hranice“ v podobě Odry představovala menší komplikace než pečlivě střežené Krušné hory. K Varšavě se ale ještě vrátíme, nyní je čas podívat se konečně do Prahy.

Srpen–říjen 1989: druhé dějství – Praha

Děni v Lobkovickém paláci se až do srpna 1989 nijak zásadně nelišilo od toho, na co byli diplomaté zvyklí v době od skončení první velké uprchlické vlny v lednu 1985.¹¹³ Stejně jako v Budapešti se i v Praze lehce zvýšila frekvence návštěv z NDR – lidé přicházeli častěji a zdržovali se kratší dobu. Zpráva z konce června 1989 hovoří o tom, že od začátku roku azyl na velvyslanectví využilo tisíc lidí, což v průměru znamenalo necelých šest osob denně.¹¹⁴ Stále se však jednalo v podstatě o jednotlivce, maximálně (a zcela výjimečně) o třicet osob, tedy o množství, které se v rozlehlých prostorách barokního paláce téměř ztrácelo. Každý uprchlík musel před svým „nastěhováním“ absolvovat osobní pohovor a vyplnit dotazník, včetně uvedení důvodů stojících za rozhodnutím emigrovat. Prozatím všichni azylanti (muži, ženy i děti) obývali jednu místnost ve vedlejší křídle, spalo se na palandách nebo

110 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, Zur Information, 1.10.1989, s. 87. Zpráva se zmiňuje o 265 dosud zaznamenaných pokusech o přeplavání Dunaje.

111 *Tamtéž*.

112 Denní situační zpráva FMV č. 133 z 18.9.1989, s. 12 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014). Oldřich Tůma uvádí týdenní statistiky za celé období měsíců srpen a září 1989 (TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 151).

113 Zde je nutno znovu upozornit na Tůmovu studii, která ani po patnácti letech nepotřebuje žádnou zásadní revizi. Následující kapitola je v první řadě pokusem o její doplnění, což se týká období od začátku srpna do poloviny září, a především druhé uprchlické vlny na začátku října 1989. Tůma naopak podrobněji sleduje diplomatickou aktivitu v závěrečných záříjových dnech, korunovanou průlomovým souhlasem vedení NDR s vycestováním uprchlíků z velvyslanectví do Spolkové republiky.

114 *BStU*, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, Aktenvermerk, 27.6.1989, s. 114.

Neoficiální uprchlický tábor na zahradě pražského Lobkovického paláce, 29. srpna 1989 (foto www.mdr.de)

matracích položených na zemi. Do hlavní části budovy byl vstup zapovězen, lidé ale mohli využívat venkovní prostor ve dvoře.¹¹⁵

Potvrdilo se nepsané pravidlo, že jakmile počet uprchlíků na velvyslanectví překročí stovku, následuje jeho dočasné uzavření. Lobkovický palác této hranice dosáhl pravděpodobně během víkendu 19. a 20. srpna. V úterý 22. srpna pak spolkové ministerstvo zahraničí a kancléřský úřad rozhodly s platností od následujícího dne ambasádu v Praze uzavřít.¹¹⁶ V bezmála pětiminutovém tehdejší příspěvku západoněmecké televizní stanice ARD o sílící uprchlické vlně je však této události věnováno pouze dvacet vteřin na samém konci pořadu, což svědčí o tom, že Praze se v této souvislosti zatím nedostávalo žádné zvláštní mediální pozornosti.¹¹⁷

Děni na velvyslanectví ale začaly bedlivěji sledovat československé státní orgány. V situačních zprávách federálního ministerstva vnitra se první informace nadepsaná „Situace na ZÚ NSR v Praze v souvislosti s pobytem NDR státních příslušníků“ objevila 24. srpna.¹¹⁸ O den později na zahradě Lobkovického paláce vyrostlo prvních

115 *Tamtéž*, s. 82 a 87. Informace pocházejí ze dvou zpráv datovaných 10. a 17.7.1989.

116 Viz PREČAN, V.: *Ke svobodě přes Prahu*, s. 41 n., dokument č. 1 – Ministerstvo zahraničí velvyslanectví SRN v Praze. Pokyny související s prozatímním uzavřením velvyslanectví pro veřejnost, Bonn, 22.8.1989 (viz pozn. 3).

117 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 23.8.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=dFd83bY-nfI>, staženo 1.6.2014).

118 Denní situační zpráva FMV č. 116 z 24.8.1989, s. 14 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014).

šest velkokapacitních stanů – jeden z nich později sloužil jako škola.¹¹⁹ Když počet uprchlíků ještě na konci srpna překročil hranici dvou set, dorazila na Malou Stranu delegace poslanců západoněmecké CDU s cílem přesvědčit je k návratu domů. Výsledkem byl odjezd jedné čtyřčlenné rodiny.¹²⁰ Pod dojmem tohoto neúspěchu tehdejší velvyslanec Spolkové republiky v Praze Hermann Huber pochopil, že se chystá přinejmenším opakování krize z přelomu let 1984 a 1985, a nechal proto kontaktovat posádku Bundeswehru v bavorském Weidenu, jejímž prostřednictvím zajistil lékaře a přiobjednal další potraviny a oblečení.¹²¹

Události v následujících dvou týdnech můžeme shrnout konstatováním, že počet azylantů se den po dni zvyšoval, do katastrofického scénáře však situace měla stále daleko. První polovině září jednoznačně dominovala eskalace a následné rozuzlení krize v Maďarsku, teprve po otevření hranic s Rakouskem se do zorného pole dostala i Praha. Když se počet uprchlíků na Malé Straně opět zdvojnásobil (na celkem čtyři sta), východoněmecká strana povolala Wolfganga Vogela. Jeho první pražská mise ve dnech 12. a 13. září dopadla relativně úspěšně. Vogel utečencům v Praze slíbil totéž co předtím v Berlíně v případě dobrovolného návratu – beztrestnost, získání původních pracovních pozic a přezkoumání žádostí o trvalý výjezd. Za těchto podmínek se k odchodu domů rozhodlo plných tři sta lidí ze čtyř set padesáti. Konstantní růst počtu uprchlíků se přerušil, na chvíli se zdálo, že „model Vogel“ i nadále účinkuje.¹²²

Zlom ve vývoji nadešel někdy mezi 17. a 19. zářím. Jak bylo uvedeno, existuje přímá souvislost mezi rostoucí křivkou *Ausreisewillige* v Lobkovickém paláci a zosílenou kontrolou hranic mezi Československem a Maďarskem, i když ve zpřístupněných dokumentech není žádná zmínka o tom, že by východoněmecké vedení o takové opatření speciálně žádalo. Podle výpovědí uprchlíků se pohraniční hlídky na jižním Slovensku tehdy nacházely ve stometrových rozestupech; zároveň se zdá, že se cesta do Maďarska uzavřela i pro ty, kdo měli platná víza.¹²³ Hrozba postřelení nebo utopení velkou část východních Němců od ilegálního přechodu do Maďarska odradila, a protože do Československa se stále dalo cestovat jen s občanským průkazem, stala se Praha přirozenou alternativní volbou.

V pondělí 25. září se počet uprchlíků v Lobkovickém paláci pomalu blížil magické hranici jednoho tisíce, stany už zabíraly většinu volného prostoru. Téhož dne večer znovu dorazila naděje zosobněná Wolfgangem Vogelem, který přijel přímo z Bonnu z jednání se zástupci spolkové vlády. Jeho nabídka vzhledem k exponenciálně rostoucímu počtu uprchlíků byla velkorysá: Vogel poprvé garantoval

119 Viz HUBER, H.: Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989, s. 3 (viz pozn. 13).

120 Denní situační zpráva FMV č. 121 z 31.8.1989, s. 18 n. (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014).

121 Tamtéž.

122 *BStU*, f. MfS, HA XXII, složka č. 17 253, přepisy informací z televizních zpravodajství ARD a ZDF, s. 65 n. a 72.

123 Zpravodajství ARD *Tagesschau* ze 17.–19.9.1989 (viz YouTube, http://www.youtube.com/watch?v=lKZ2nN_NgAY; <http://www.youtube.com/watch?v=3p-cUkuIBN4>, staženo 1.6.2014).

trvalý výjezd všem azylantům bez výjimky, jejich žádosti měly být vyřízeny do půl roku.¹²⁴ Do připravených autobusů však v úterý 26. září nastoupilo jenom dvě stě lidí. Renomovaný právník si proto pobyt v Praze prodloužil o jeden den s cílem přesvědčit váhající jedince. Při jednání s uprchlíky ve středu dopoledne se ke slovu ale dostalo tvrdé jádro žádající bezodkladný odjezd na Západ a Vogel byl za výkřiků *Raus!* doslova vypískán.¹²⁵ Pro uhlazeného diplomata, na nějž se lidé po desetiletí obraceli jako na svou poslední záchranu, tento výsledek znamenal takřka životní tragédii. Podle vzpomínek Clause Duisberga Vogel po tomto krachu propadl zoufalství a vážně přemýšlel o tom, že svou zprostředkovatelskou činnost ukončí.¹²⁶ Teprve po přemlouvání se ještě ve středu 27. září rozhodl odjet do Varšavy, kde se situace vyhrcovala podobným tempem jako v Praze.

Krach Vogelova snažení byl zároveň začátkem etapy živelného přílivu uprchlíků, jejichž počet v Lobkovickém paláci narůstal v průměru o pět až sedm stovek za každých čtyřiaadvacet hodin. Bylo zřejmé, že množství azylantů v budově a ve stanovém táboře v zahradě je *de facto* za hranicemi, kdy se ještě daly garantovat důstojné podmínky. Se zhoršeným počasím se nepříjemným, leč všudypřítomným společníkem stalo bláto, které znemožňovalo udržovat v čistotě toalety a sanitární zařízení. Pokud si někdo chtěl vyprat oblečení, musel se vrátit ke starému způsobu, tedy k ruční práci s kýblem a mýdlem v ruce. Život za těchto okolností představoval vděčný cíl zájmu nejenom novinářů, ale postupem doby i zahraničních turistů, kteří si uprchlíky fotografovali zpoza plotu oddělujícího areál velvyslanectví.¹²⁷ To, že se stále dařilo zajišťovat zásobování, lékařskou pomoc i základní úklid tamních prostor, je v první řadě nutno připisat Německému červenému kříži (v SRN), bez jehož pomoci by se situace velmi pravděpodobně vymkla kontrole.¹²⁸

Během čtyř posledních zářijových dnů množství azylantů narostlo z patnácti set na neuvěřitelných tři a půl tisíce. Televizní záběry s kočárky podávanými přes plot velvyslanectví obletěly celou Evropu.¹²⁹ Každičké místo paláce až na pracovnu Hermanna Hubera bylo obsazeno. Děti už si neměly kde hrát, protože zahradu s výměrou dva tisíce metrů čtverečních kompletně zabraly armádní stany, v nichž se spalo „na směny“, kdy se o jednu postel dělili tři až čtyři lidé. Nakonec ani to nestačilo, a tak někteří museli ležet na blátivé zemi. Nedostatek sprch a toalet způsobil další zhoršení hygienických podmínek, které se projevilo kožní vyrážkou. Vzhledem k těmto podmínkám velvyslanectví v pátek 29. září nechalo narychlo

124 Viz KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 420, dokument č. 47 – Schreiben des Rechtsanwalts Vogel an Staatssekretär Priesnitz, Prag, 26.9.1989 (viz pozn. 58).

125 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, telegram z Prahy nadepsaný „Wagner“, 27.9.1989, s. 22.

126 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 59 (viz pozn. 38).

127 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 28.–30.9.1989 (viz *YouTube*, <http://www.youtube.com/watch?v=OGCnSvPLly4>; <http://www.youtube.com/watch?v=VcmNkcdYoDY>, staženo 1.6.2014).

128 Viz HUBER, H.: Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989, s. 5.

129 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 30.9.1989 (viz *YouTube*, <http://www.youtube.com/watch?v=VcmNkcdYoDY>, staženo 1.6.2014).

Uprchlíci přelézají zeď západoněmeckého velvyslanectví ve Vlašské ulici na Malé Straně v září 1989 (foto www.freiheit-und-einheit.de)

dovézt další kempinkové vybavení a dřevěné palety, ze kterých se ve stanech udělala podlaha, na níž se dalo i ležet.¹³⁰

Spolková vláda se nejvíce obávala, že pokud by vypukla nějaká infekce, situace by se ze dne na den mohla stát kritickou. Bonn prakticky od uzavření Lobkovického paláce zvyšoval tlak na československé vedení v tom směru, aby se i v Praze celý problém vyřešil „maďarskou cestou“. Jakousi první sondou byl rozhovor mezi československým velvyslancem v Bonnu Dušanem Spáčilem a vedoucím politického oddělení spolkového ministerstva zahraničí Dieterem Kastrupem. Spáčil však Kastrupovi dal jednoznačně na srozuměnou, že pokud by v Praze vznikla situace obdobná Budapešti, tedy že by lidé se svými stany začali obsazovat území mimo ambasádu, pak by československá policie tyto osoby všemi prostředky deportovala do jejich vlasti.¹³¹

Kastrup to pak zkusil ještě jednou 7. září, kdy československému ministru zahraničí Jaromíru Johanesovi udělal zajímavou nabídku: západoněmecká strana by zajistila odlet tehdy 348 uprchlíků v letadlech Červeného kříže z Ruzyně rovnou do Spolkové republiky. Československo mělo u akce pouze „zavřít oči“, za což by bylo „odpovídajícím způsobem odměněno“. Johanes ale tuto variantu striktně odmítl, spolkovou vládu obvinil z nerespektování východoněmeckého občanství a celou věc se snažil prezentovat čistě jako problém mezi oběma německými státy. Kastrup pak ustoupil a smířlivě dodal, že v Praze zůstane ještě pár dní, během nichž si snad

¹³⁰ BStU, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 29.9.1989, s. 45 n.

¹³¹ AMZV ČR, f. TP, telegram č. 052 124 z 24.8.1989.

československá vláda jeho návrh rozmyslí.¹³² Československo však své principiální postoje, kdy zachování spojenectví s NDR mělo vyšší prioritu než nabízené valuty, nezměnilo, což výslovně ocenil i Erich Honecker.¹³³

Snaha Bonnu se pak soustředila na to, aby Československo souhlasilo alespoň s poskytnutím exteritoriálního ubytování pro uprchlíky ve vybraných pražských hotelech. Tento tlak vygradoval 27. září při rozhovoru prvního náměstka československého ministra zahraničí Pavla Sadovského s Jürgenem Sudhoffem, státním tajemníkem na spolkovém ministerstvu zahraničí. Sudhoff vystupoval nezvykle útočně. Tvrdým tónem žádal ubytování uprchlíků mimo ambasádu a hrozil, že československá vláda na případné humanitární katastrofě ponese svůj díl odpovědnosti. Sadovský však ani teď neustoupil. Snažil se naopak dosáhnout toho, aby Sudhoff osobně požádal o zvýšenou ochranu velvyslanectví, což mohlo zahrnovat všechno od zvýšení plotu po ostré zásahy Veřejné bezpečnosti proti uprchlíkům. Akce podobného typu by ale žádná spolková vláda nedokázala obhájit před svými voliči a Sudhoff tyto kroky pochopitelně odmítl.¹³⁴

Ve stejnou dobu, na konci září 1989, se konalo v New Yorku zasedání Valného shromáždění OSN, kde po skončení oficiálního programu probíhala čilá diplomatická aktivita se vztahem k situaci v Praze. Klíčovým hráčem byl Hans-Dietrich Genscher (který jednání organizoval navzdory svému zdaleka ne ideálnímu zdravotnímu stavu),¹³⁵ jeho partnery československý, východoněmecký a sovětský ministr zahraničí. V rozhovorech s Oskarem Fischerem Genscher poprvé nastínil konkrétní možnosti řešení uprchlického problému. Uprchlíci by podle něj mohli dostat razítka na ambasádě v Praze a poté by odjeli přímo do Bavorska, druhá varianta spočívala ve vypravení zvláštních vlaků z Československa přes území NDR, kdy by se víza

132 *BStU*, f. MfS, ZAIG, složka č. 22 477, telegram velvyslance NDR v Praze Helmuta Ziebartha pro východoněmecké ministerstvo zahraničí z 8.9.1989, s. 26 n.; dále viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 45 n., dokument č. 5 – Náčelník 2. odboru II. správy SNB kpt. Novotný: Záznam o jednání s ředitelem 4. teritoriálního odboru FMZV ČSSR Kadnárem o řešení situace občanů NDR na velvyslanectví SRN v Praze, kteří chtějí odejít do Spolkové republiky, Praha, 11.9.1989.

133 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 46 n., dokument č. 6 – Velvyslanec ČSSR v NDR Langer ministerstvu zahraničí v Praze, 11.9.1989. Informaci uvádí i Oldřich Tůma (9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 152).

134 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace velvyslance NDR v Praze Helmuta Ziebartha z 27.9.1989, s. 17–19; PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 64 n., dokument č. 23 – Záznam o rozhovoru 1. náměstka ministra zahraničí ČSSR Sadovského se státním tajemníkem v ministerstvu zahraničí SRN Sudhoffem o řešení situace v souvislosti s bytem občanů NDR na velvyslanectví SRN v Praze, Praha, 27.9.1989; TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 156.

135 Spolkového ministra zahraničí v New Yorku kromě manželky doprovázeli dva kardiologové „se zachmuřenými výrazy“ – Genscher totiž po srdeční příhodě z konce července 1989 musel podstoupit chirurgický zákrok a za normálních okolností by se věnoval rekonvalescenci (GENSCHER, Hans-Dietrich: *Der Tag der Freiheit*. Článek je zveřejněn na webových stránkách deníku *Die Zeit* (www.zeit.de/politik/2009-09/prager-botschaft-1989), staženo 1.6.2014).

Uprchlíci před Lobkovickým palácem se snaží zahnat podzimní chlad (foto Blanka Lamrová, www.blankalamr.cz)

vyřizovala během cesty.¹³⁶ Naproti tomu dvě Genscherovy schůzky s Jaromírem Johanem namísto byt jen minimálního posunu přinesly pouze obecné fráze. Západoněmecký ministr zahraničí však své zklamání nedal najevo a zůstal u přátelského tónu, protože československá vláda tolerovala dovoz lékařských pomůcek nebo potravin a neprotestovala ani proti dlouhodobým návštěvám vysokých úředníků ze spolkového ministerstva zahraničí.¹³⁷ Jako důležitější se připomíná narychlo domluvený rozhovor Genschera s Eduardem Ševardnadzem večer 28. září, při němž sovětský ministr zahraničí údajně vyjadřoval velké odhodlání uprchlický problém v Praze řešit, hlavně kvůli několika stovkám malých dětí.¹³⁸

Je určitě zajímavé, že Genscherovi ještě v New Yorku, prakticky pár hodin před odletem zpět do Bonnu, volal vedoucí kanceláře Oskara Fischera s informací, že východní Berlín učinil významné (zatím blíže neurčené) rozhodnutí, o němž bude následujícího dne informovat stálý zastupitel NDR v Bonnu.¹³⁹ Co východoněmecké činitele přimělo k nadcházející změně postoje – byl to hlavně jejich vlastní náhled, nebo spíš Ševardnadzeho naléhání? Názor, že tím rozhodujícím faktorem při řešení

136 Tamtéž.

137 GENSCHER, H. D.: *Erinnerungen*, s. 18 n. (viz pozn. 91).

138 Tamtéž, s. 19; TÝŽ: *Der Tag der Freiheit*.

139 TÝŽ: *Der Tag der Freiheit*. Spolkový ministr stihl plánovanou schůzku přesměrovat ze svého úřadu na kancléřství, protože i tehdy dodržoval pravidlo, že NDR z pohledu Spolkové republiky není zahraničím. Genscher si blízkost průlomového jednání uvědomoval a téměř celý zpáteční let v rozrušení probděl. (Viz TÝŽ: *Erinnerungen*, s. 20.)

*Pohled do zahrady Lobkovického paláce během uprchlické krize
(foto Blanka Lamrová, www.blankalamr.cz)*

uprchlické krize byl sovětský tlak, je dnes v odborné literatuře spíš výjimečný.¹⁴⁰ Gorbačov a Ševardnadze byli o situaci v Praze určitě informováni, dokumenty ale nedokládají jejich přímou aktivitu v této věci.¹⁴¹

Spíše než sovětský faktor je nutno jako důležitější proměnnou v celé hře vyzdvihnout omezenou podporu československého vedení, které po krachu Vogelovy mise začalo projevovat citelné znepokojení. Doprava na Malé Straně kolabovala – situaci každý den komplikovaly nově odstavené trabanty ponechané na ulici svému osudu. Rovněž neustálá pozornost zahraničních médií byla vnímána jako riziková: nejenže rostl mezinárodní tlak, aby se československá vláda zasadila o jakékoliv řešení téměř už katastrofální situace,¹⁴² ale permanentní zpravodajství posilovalo nervozitu pražské vlády i tím, že přinášelo záběry potyček příslušníků Veřejné bezpečnosti vybavených obuškou s uprchlíky snažícími se přelézt plot velvyslanectví.¹⁴³

140 Viz např. RICHTER, Michael: *Die friedliche Revolution: Aufbruch zur Demokratie in Sachsen 1989/90*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2009, s. 250.

141 Absence pražské kapitoly uprchlického dramatu v Gorbačovových pamětech spíš ukazuje na to, že několik tisíc východoněmeckých obyvatel v Lobkovickém paláci z pohledu Kremle nepředstavovalo klíčový problém (srv. TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 160).

142 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 29.9.1989, s. 45. Podle zprávy na československém ministru zahraničí žádal jeho francouzský protějšek Roland Dumas humanitární gesto, aby části uprchlíků bylo dovoleno ubytovat se v prostorách mimo velvyslanectví.

143 Přístup příslušníků VB k uprchlíkům se měnil: zatímco v červenci a srpnu projevovali až ostentativní nezájem (překvapen byl i velvyslanec Hermann Huber, jak uvádí ve svém vzpomínkovém článku „Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989“, s. 2),

Ke konfliktům docházelo nejčastěji v podvečerních hodinách, kdy se dočasní obyvatelé Lobkovického paláce vydávali pro alkohol mimo velvyslanectví a údajně přitom narušovali veřejný pořádek.¹⁴⁴ V důsledku neřešeného problému východoněmeckých uprchlíků v Praze se dokonce objevily výhrůžky adresované československým úřadům v zahraničí. Z konce září pocházejí dvě zprávy o demonstracích před československou vojenskou misí v Západním Berlíně s cílem přimět Československo k otevření hranic se Spolkovou republikou.¹⁴⁵ Naprostého opaku – „ukončení propašování východních Němců do Spolkové republiky“ – chtěli dosáhnout extrémně pravicoví západoněmečtí republikáni, kteří svůj cíl podpořili hrozbou možného bombového útoku na linkách Československých aerolinií.¹⁴⁶

Českoslovenští činitelé ve světle nečinnosti svých východoněmeckých kolegů ztratili trpělivost a dosud zastávané „principiální stanovisko“ nezasahování do německo-německého problému opustili.¹⁴⁷ Uvnitř komunistického vedení se zformovala exekutivní skupina v čele s tajemníkem Ústředního výboru KSČ Jozefem Lenártem, která 29. září v ranních hodinách dospěla k návrhu dopravit uprchlíky v autobusech přes území NDR do Spolkové republiky.¹⁴⁸ Tuto ideu Ústřednímu výboru SED prostředně tlumočil jak východoněmecký velvyslanec v Praze Helmut Ziebart, tak československý velvyslanec ve východním Berlíně František Langer, a ještě též den vpodvečer v prostorách drážďanské opery (kde za účasti nejvyšších představitelů NDR právě probíhaly oslavy čtyřicátého výročí založení Čínské lidové republiky) se uskutečnilo mimořádné zasedání politbyra, na němž Erich Honecker (který se před pouhými čtyřmi dny oficiálně vrátil z pooperační rekonvalescence) ustoupil a souhlasil s mimořádným vycestováním uprchlíků z Prahy a Varšavy přes východoněmecké

s přibývajícím počty prchajících lidí se občas pokoušeli fyzicky jim zabránit v přelézání plotu velvyslanectví. První zprávy o takovýchto incidentech pocházejí z 26. září 1989 (viz *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 26.9.1989, s. 5; PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 78, dokument č. 35 – Záznam o rozhovoru zástupce ředitele konzulárního odboru FMZV ČSSR Kubáně s konzulem SRN v Praze Rüngerem o problémech spojených s pobytem občanů NDR na území velvyslanectví SRN, Praha, 29.9.1989).

144 Tamtéž.

145 *AMZV ČR*, f. TP, telegramy č. 053 300 z 26.9.1989 a č. 053 438 z 28.9.1989.

146 *Tamtéž*, telegram č. 053 509 z 29.9.1989.

147 Československá strana prosila o zvážení možnosti mimořádného výjezdu uprchlíků již 21. září (viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 56 n., dokument č. 16 – Záznam o rozhovoru ministra zahraničních věcí NDR Fischera s ředitelem 4. teritoriálního odboru FMZV ČSSR Kadnárem, Berlín, 21.9.1989).

148 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, s. 60 n.; PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 70, dokument č. 28 – Federální ministerstvo zahraničních věcí Stálé misi ČSSR při OSN v New Yorku, Praha, 29.9.1989. Lze odůvodněně předpokládat, že Lenárt jednal z Jakešova pověření, nebo alespoň s jeho souhlasem. Za zmínku dále stojí, že východní Berlín jako řešení uprchlické krize navrhoval vybudovat okolo Lobkovického paláce zeď, což československá strana z pochopitelných důvodů odmítla (viz *tamtéž*, s. 31 n., dokument č. 31 – Velvyslanec NDR Ziebart ústřednímu výboru SED a ministerstvu zahraničních věcí v Berlíně, Praha, 29.9.1989). Ke genezi československého návrhu z 29. září blíže viz také TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 158–160; autor zde mj. připomíná, že netrpělivost vedení KSČ a vlády v Praze byla patrná už 25.9.1989.

území do Spolkové republiky. Oproti československému návrhu se Honeckerovo rozhodnutí lišilo pouze v tom, že jako dopravní prostředek byly zvoleny vlaky – což bylo v souladu s řešením, které v New Yorku svému východoněmeckému partnerovi navrhoval Genscher.¹⁴⁹ Snaha najít východisko, byť za cenu bezprecedentních ústupků, zcela jistě souvisela s rychle se blížícím čtyřicátým výročím založení Německé demokratické republiky. Problémy s azylanty v Praze nebo ve Varšavě nesměly za žádnou cenu narušovat plánované velkolepé oslavy, zvláště když svou účast potvrdil samotný Gorbačov.¹⁵⁰

Honecker o konečném rozhodnutí bezprostředně informoval vůdce „bratrských“ komunistických stran v Československu a Polsku Miloše Jakeše a Wojciecha Jaruzelského,¹⁵¹ vládu Spolkové republiky měl uvědomit Horst Neubauer, stálý zastupitel NDR v Bonnu.¹⁵² Dopoledne 30. září se Neubauer setkal s vedoucím Úřadu spolkového kancléře Rudolfem Seitersem a dohodl se s ním na konkrétním času odjezdu jednotlivých vlaků.¹⁵³ Schůzky se účastnil i Genscher, který na úřad dorazil téměř bezprostředně po svém příletu z New Yorku. Spolkový ministr zahraničí prosadil, že v každé soupravě budou přítomni dva vysocí úředníci SRN, aby se uprchlíci při průjezdu východoněmeckým územím neobávali možného zatčení.¹⁵⁴ Klíčový moment uprchlické krize přišel vzápětí. Východoněmecká strana chystaný výjezd prezentovala jako jednorázový ústupek, po němž očekávala uzavření Lobkovického paláce, respektive zamezení přístupu dalších azylantů do jeho areálu. Hans-Dietrich Genscher však Neubauerovi výslovně sdělil, že Spolková republika s Německou demokratickou republikou nemůže uzavřít žádnou dohodu týkající se zastupitelských úřadů ve třetích zemích.¹⁵⁵ Je ovšem možné, že Neubauer i poté doufal v dobrou vůli Spolkové republiky – při krizi na stálém zastupitelství SRN ve východním Berlíně také k žádné dohodě nedošlo a jeho uzavření v srpnu bylo zdůvodněno nutností rekonstrukce.

Další události jsou dobře známé. Ještě téhož dne, tedy v sobotu 30. září 1989, Genscher s týmem pěti lidí odletěl do Prahy, kde ho na balkoně Lobkovického paláce čekala příjemná povinnost oznámit rozhodnutí východoněmeckého vedení. Jeho klíčová věta – *Wir sind zu Ihnen gekommen, um Ihnen mitzuteilen, dass heute Ihre*

149 Viz BIERMANN, R.: *Zwischen Kreml und Kanzleramt*, s. 181 (viz pozn. 98); KOWALCZUK, I.-S.: *Endspiel*, s. 378 (viz pozn. 1); SCHULLER, Wolfgang: *Die deutsche Revolution 1989*. Berlin, Rowohlt 2009, s. 79; TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 157 n.

150 Viz BIERMANN, R.: *Zwischen Kreml und Kanzleramt*, s. 182.

151 *Tamtéž*, s. 181.

152 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 79, dokument č. 36 – Usnesení politbyra ÚV SED o souhlasu s transportem občanů NDR pobývajících na velvyslanectvích SRN ve Varšavě a v Praze vlaky železnice NDR do Spolkové republiky, Berlín, 29.9.1989.

153 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 50 (viz pozn. 38).

154 Viz GENSCHER, H.-D.: *Der Tag der Freiheit* (viz pozn. 135).

155 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 50. Genscher ve svých pamětech uvádí, že sám rozhodl o ubytování „neomezeného počtu“ uprchlíků na pražském velvyslanectví SRN (GENSCHER, H.-D.: *Erinnerungen*, s. 644 – viz pozn. 91).

*Ausreise möglich geworden ist*¹⁵⁶ – ale zůstala nedokončena. Při slově *Ausreise* totiž tři a půl tisíce lidí pochopilo, že se pro ně po týdnech čekání otevřela cesta do vysněného (byť určitě idealizovaného) světa demokracie a blahobytu, takže zbývající slova zanikla v nepopsatelném jásotu; sám Genscher tyto okamžiky označil za nejsilnější v celé své politické kariéře.¹⁵⁷ K budově velvyslanectví pak byly přistaveny autobusy, které uprchlíky odvezly na nádraží v Libni, a poté odcestovali vlakovými soupravami Německých říšských drah (*Deutsche Reichsbahn*) přes území NDR do Spolkové republiky. Jejich přeprava probíhala bez větších problémů od 30. září večer (začátek ve 21:30) do večera (18:30) následujícího dne.¹⁵⁸

Na první pohled vyvstává otázka, proč se Erich Honecker rozhodl nechat odjet uprchlíky oklikou přes NDR namísto přímé cesty z Prahy směrem na Norimberk nebo Mnichov. Důvod je jednoduchý: východoněmecký režim potřeboval zjistit identitu uprchlíků a propustit je ze státního svazku, což by následně umožňovalo právně obhajitelné zabavení jejich majetku v zemi.¹⁵⁹ Těsně před hranicí se Spolkovou republikou proto každý vlak zastavil, aby do něj nastoupili vždy dva příslušníci Stasi, kteří cestujícím odebírali pasy a občanské průkazy. Lidem často došla trpělivost a své doklady po „tajných“ doslova házeli.¹⁶⁰ V některých případech nálada ve vlacích přerostla v demonstrativní zbavování všeho, co připomínalo dosavadní život. Na peronech tak skončily stranické knížky, východoněmecké marky i klíče od starých bytů.¹⁶¹

156 „Přišli jsme za vámi, abychom vám sdělili, že Vaše vycestování bylo dnes umožněno.“ (GENSCHER, H.-D.: *Der Tag der Freiheit.*) V poněkud odlišném, diplomatictější znění je toto prohlášení citováno v edici: PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 83, dokument č. 41 – Poselství ministra zahraničí SRN Genschera občanům NDR shromážděným na velvyslanectví SRN, 30.9.1989.

157 Genscher at the German Embassy in Prague 1989 (viz <http://www.youtube.com/watch?v=Qh9EwNurawE>, staženo 1.6.2014); DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 41–43; GENSCHEER, H.-D.: *Erinnerungen*, s. 21–23; TÝŽ: *Der Tag der Freiheit*. Spolkový ministr zahraničí nechtěl východní Berlín dráždit přílišnou medializací, proto nepovolil vstup do velvyslanectví žádným novinářům. Dochovaný záznam byl natočen někým, komu se přes sousední domy podařilo dostat se alespoň do zahrady Lobkovického paláce.

158 Horní odhady počtu uprchlíků v Lobkovickém paláci 30. září večer se pohybují kolem 4300 osob, do večera 1. října však v soupravách vycestovalo 6339 lidí (*BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 1.10.1989; viz také PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 86 n., dokument č. 45 – Velvyslanectví SRN v Praze ministerstvu zahraničních věcí v Bonnu. Souhrnná zpráva o jednorázovém výjezdu občanů NDR do Spolkové republiky v noci z 30. září na 1. října po intervenci ministra zahraničí Genschera a o dalším přílivu uprchlíků na území velvyslanectví, 2.10.1989). Znamená to, že během noci z 30. září na 1. října a ještě v průběhu dne do Prahy dorazily další dva tisíce uprchlíků. Ti už nemuseli obsazovat velvyslanectví SRN; na nádraží v Praze-Libni stačilo pouze předsednout do „vlaků svobody“.

159 Viz SCHULLER, W.: *Die deutsche Revolution 1989*, s. 77 (viz pozn. 149).

160 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 55.

161 Dokumentují to materiály k výstavě fotografií a osobních vzpomínek Blanky Lamrové *Der Weg zur Freiheit: DDR-Bürger in Prag 1989*, která se konala v roce 2009 v Českém centru v Drážďanech a v roce 2011 ve Vzdělávacím centru Úřadu spolkového zmocněnce pro materiály Stasi (*Bildungszentrum des BStU*). Materiály jsou v osobním fondu autora.

30. září 1989 večer: spolkový ministr zahraničí Hans-Dietrich Genscher z balkonu Lobkovického paláce uprchlíkům oznamuje, že mohou vycestovat (foto DPA, www.bild.de)

Jednorázový výjezd šesti a půl tisíce lidí samozřejmě podstatu uprchlického problému neřešil; Praha a východní Berlín nicméně doufaly, že se jeden průchod v železné oponě podařilo zacetit. Tato iluze nevydržela ani čtyřiaadvacet hodin. Už od nedělního rána 1. října se na Malé Straně srocovaly další skupiny východních Němců. Brána prozatím zůstávala zavřená, před ní a okolo ambasády navíc hlídkovali příslušníci Veřejné bezpečnosti. V šest hodin večer však třem stovkám lidí čekajících před branou na příkaz ministra Genschera otevřel sám velvyslanec Hermann Huber,¹⁶² což noví obyvatelé ambasády ocenili hlasitým potleskem.¹⁶³

Víra v takzvané berlínské řešení (tedy skutečné uzavření zastupitelského úřadu) se rozplynula, spolková vláda jednoduše přehodnotila svou dosavadní strategii nevyvolávat v NDR nepokoje. Ačkoliv to Kohl ani Genscher otevřeně nepřiznali, z Prahy se narozdíl od východního Berlína měl stát *Fluchtburg* – pomyslné uprchlické centrum. Horst Neubauer sice Spolkovou republiku obvinil z nedodržování

162 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 85, dokument č. 44 – 2. oddělení II. správy SNB. Záznam o telefonátech velvyslance SRN Hubera s představitelem FMZV ČSSR Kadnářem a s ministerstvem zahraničí v Bonnu ve věci občanů NDR dožadujících se vstupu na půdu velvyslanectví a příprav na další očekávané přírůstky žadatelů o výjezd do SRN, Praha, 2.10.1989; KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 435 n., dokument č. 54 – Vorlage des Ministerialdirigenten Duisberg an Bundesminister Klein, Bonn, 2.10.1989. Podle druhého uvedeného dokumentu byli uprchlíci (mezi nimiž se opět nacházelo hodně dětí) vpuštěni z toho důvodu, že hrozila násilná konfrontace s jednotkami Veřejné bezpečnosti.

163 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 1.10.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=fRQAmbhDen8>, staženo 1.6.2014); viz také PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, dokument č. 45 (viz pozn. 158).

dohody a velkého zásahu do vzájemné důvěry, Rudolf Seiters ale potvrdil, že ani v budoucnu ze zastupitelských úřadů Spolkové republiky nebude žádný člověk vyhozen násilím.¹⁶⁴ Tento krok bychom navzdory Kohlovým proklamacím měli vnímat jako záměr Bonnu přispět ke změně východoněmeckého režimu;¹⁶⁵ spekulativnější je pak otázka, zda spolková vláda rovněž uvažovala o úmyslné destabilizaci tehdejšího vedení v Československu.

Vedení SED sice s povolením výjezdů Prahu zároveň požádalo o „ostrahu Lobkovického paláce, zejména u plotu“,¹⁶⁶ s otevřením hlavní brány však střežení plotu pozbývalo smyslu. Československé ministerstvo vnitra nicméně podle „požadavku přátel z NDR“ vypracovalo dvě varianty bezpečnostních opatření. Druhá – důslednější – se začala realizovat v pondělí 2. října v odpoledních hodinách, kdy byly na přístupových cestách vedoucích k velvyslanectví (ulice Vlašská, Šporkova a Jánský Vršek) postaveny mobilní zábrany, hlídané příslušníky Veřejné bezpečnosti.¹⁶⁷ Komu se přeci jen podařilo dostat se přes Petřín k ambasádě, narazil na další bezpečnostní jednotky, které za použití kopanců a bití bránily lidem v přelézání plotu. Tento postup nezůstal bez reakce. Dušan Spáčil byl v Bonnu okamžitě pozván na spolkové ministerstvo zahraničí, kde Jürgen Sudhoff vznesl ostrý protest proti jednání československé policie a varoval, že extempore příslušníků Veřejné bezpečnosti poběží ještě ten večer v televizi.¹⁶⁸

Mobilní železné ploty ani surové způsoby však příliv uprchlíků nezastavily. Ti totiž využívali přistavených dodávek Německého červeného kříže nebo dlouhých tyčí,

164 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, Gespräch des Bundesministers Seiters mit dem Ständigen Vertreter der DDR, Neubauer, Bonn, 2.10.1989, s. 92–94; západoněmecký přepis jednání obsahuje publikace: KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 433–435, dokument č. 53.

165 Stejného názoru je např. Hanns Jürgen Küsters v publikaci *Das Ringen um die deutsche Einheit: Regierung Helmut Kohl im Brennpunkt der Entscheidungen 1989/90* (Freiburg im Breisgau, Konrad-Adenauer-Stiftung 2009, s. 66). Podle autora měla spolková vláda zájem na takové destabilizaci NDR, kterou by byla schopna sama řídit. Tyto názory podporuje i výpověď Jürgena Sudhoffa, jenž údajně obvolával televizní stanice z celého světa a přesvědčil je, aby do Prahy vyslaly své štáby (viz BIERMANN, R.: *Zwischen Kreml und Kanzleramt*, s. 181; TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 154). K názoru, že Lobkovický palác se ve *Fluchtburg* proměnil „záměrně“, dospěl i velvyslanec Hermann Huber: „Pomalů nám začínalo být jasné, že už nejde o to, jak zabránit, aby velvyslanectví praskalo ve švech, nýbrž že právě tlak, který vznikl přílivem uprchlíků, mohl uvést do pohybu podstatně větší kolo dějin.“ (HUBER, H.: *Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989*, s. 6 – viz pozn. 13).

166 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 83, dokument č. 42 – Federální ministerstvo zahraničních věcí Stálé misi ČSSR při OSN v New Yorku. Informace 4. teritoriálního odboru pro ministra Johanese o přeletu spolkového ministra Genschera do Prahy a průběhu dopravní operace týkající se občanů NDR na velvyslanectví SRN v Praze, 30.9.1989.

167 *Tamtéž*, s. 87–90, dokument č. 46 – Náčelník II. správy SNB plk. Vykypl 1. náměstkovi ministra vnitra ČSSR gen. Lorencovi. Informace o situaci na velvyslanectví SRN v Praze s návrhy na uzavření prostoru kolem velvyslanectví SRN, Praha, 2.10.1989.

168 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 92, dokument č. 48 – Velvyslanec ČSSR Spáčil ministerstvu zahraničí v Praze. Informuje o demarši ministerstva zahraničí SRN kvůli zajištění přístupu do areálu velvyslanectví v Praze, 2.10.1989.

Odjezd jednoho z „vlaků svobody“ z nádraží Praha-Libeň (foto www.badische-zeitung.de)

s jejichž pomocí se dalo vyšplhat na zdi domů sousedících s velvyslanectvím a přes jejich zahrady poté proniknout do areálu Lobkovického paláce. Na některých místech jednoduché železné zábrany hlídané maximálně dvěma policisty pod tlakem desítek těl stejně povolily.¹⁶⁹ Ještě v pondělí krátce před jednadvacátou hodinou, kdy v zadržovaném davu rostla nepřátelská nálada, bylo rozhodnuto blokádu přístupových cest k velvyslanectví definitivně ukončit.¹⁷⁰ V ten moment se uvnitř ambasády nacházely dva tisíce lidí a během noci se jejich počet možná až zdvojnásobil; za situace prakticky nepřetržitého proudu nových azylantů je ale nutno všechna čísla brát pouze jako orientační.

Ráno v úterý 3. října tak v Lobkovickém paláci mohlo být pravděpodobně něco mezi třemi až čtyřmi a půl tisíci osob, tedy stejně jako v kulminační fázi první vlny.¹⁷¹ Velvyslanec Huber vyhlásil „stop stav“, další uprchlíci nesměli dovnitř, ale shromažďovali se venku před budovou.¹⁷² Československé vedení bylo vývojem šokováno: když se týdny trvající problém zdál být konečně vyřešen, přišla o pouhých dvaasedmdesát hodin později další, ještě mohutnější vlna. Podobně jako 29. září, i 3. října se v dopoledních hodinách mimořádně sešla skupina tvořená špičkami KSČ v čele s Jozefem Lenártem. Výsledky této porady do východního Berlína

169 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 3.10.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=-mJEoLBccg>, staženo 1.6.2014); *BStU*, f. MfS, ZAIG, složka č. 22 609, Flüchtlinge stürmen die Botschaft (zpráva DPA z 3.10.1989), s. 17.

170 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, dokument č. 46 (viz pozn. 167).

171 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 3.10.1989, 14:00, s. 108. Československé ministerstvo vnitra podle této zprávy odhadovalo počet uprchlíků 3. října ráno na horní hranici, tedy na čtyři a půl tisíce.

172 Viz HUBER, H.: *Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989*, s. 7 (viz pozn. 13).

bezodkladně tlumočil opět Helmut Ziebart. Z jeho zprávy vyplývá, že československé vedení mělo strach z demonstrací uprchlíků, kteří už se nedostali na ambasádu (jejich počet byl v poledne 3. října odhadován na jeden až dva tisíce), a především z toho, aby se k případným protestním akcím nepřipojila československá opozice a mládež. Lenárt proto požádal východoněmecké soudruhy o zopakování postupu, k němuž se uchýlili před třemi dny.¹⁷³

Československý velvyslanec ve východním Berlíně František Langer poslal do Prahy takřka obratem zprávu o reakci tamních politických špiček. Ty po krátkém jednání souhlasily s vypravením druhé vlny transportů a současně rozhodly pozastavit bezvívový styk s Československem.¹⁷⁴ Tento krok byl z pohledu Honeckerova vedení logický, protože začarovaný kruh hromadění uprchlíků na Malé Straně a následných „mimořádných“ výjezdů do Spolkové republiky mohl teoreticky pokračovat až do chvíle, kdy by už nebylo komu vládnout. Západní televizní stanice přinesly zprávy o uzavření hranic mezi Německou demokratickou republikou a Československem už v půl třetí odpoledne, ačkoliv informace o tomto opatření byly oficiálně vydány až v 17:00, přesně se začátkem platnosti nového režimu na hranicích.¹⁷⁵

Ve stejnou hodinu se na telefonních linkách mezi Prahou a Bonnem spojil premiér československé vlády Ladislav Adamec s Helmutem Kohlem. Po zprávě, že ještě téhož dne večer nebo nejpozději během noci bude uprchlíkům dovoleno odjet, dal kancléř najevo velkou úlevu.¹⁷⁶ Adamec nicméně netušil, že slibované vlaky ten večer na žádné pražské nádraží nedorazí. Obyvatelé NDR totiž v situaci, kdy zmizela možnost cestovat do zahraničí pouze na občanku, vnímali „vlaky svobody“ jako poslední šanci, jak uniknout na Západ. To se potvrdilo hned večer 3. října na Hlavním nádraží v Drážďanech, kde se odehrálo několik incidentů, které způsobily výrazné zdržení připravených vlaků. Dílčí zprávy hovoří o shromáždění přibližně osmi set lidí, jejichž evidentním cílem bylo uprchnout ze země právě prostřednictvím *Sonderzüge*. Část z nich pak v půl jedenácté večer vnikla do prázdného vlaku (v domnění, že jde o jednu ze souprav vyhrazených pro uprchlíky v Praze) a k jejich vyvedení

173 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 95 n., dokument č. 52 – Ministr zahraničních věcí NDR Fischer generálnímu tajemníkovi ÚV SED a předsedovi Státní rady NDR Honeckerovi, Berlín, 3.10.1989.

174 *Tamtéž*, s. 101, dokument č. 58 – Velvyslanec ČSSR v NDR Langer ministerstvu zahraničí v Praze. Informuje o rozhodnutí vedení SED dočasně pozastavit soukromé cesty občanů NDR do Československa a řešit situaci na velvyslanectví SRN v Praze obdobně jako 30. září, 3.10.1989.

175 *Tamtéž*, dokument č. 52. Během odpoledních hodin příslušníci východoněmecké bezpečnosti v Bad Schandau vyváděli cestující z mezinárodních rychlíků mířících do Prahy nebo Budapešti (srv. RICHTER, M.: *Die friedliche Revolution*, s. 256 – viz pozn. 140). Se zrušením bezvívového styku šéf Stasi Erich Mielke dále nařídil zvýšenou aktivitu jejich „neoficiálních spolupracovníků“ v pohraničních oblastech, s cílem upozorňovat na osoby jevící úmysl dostat se do Československa nebo Polska (*BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 23 754, nedatovaná instrukce Ericha Mielkeho k dalšímu postupu, pravděpodobně z 3.10.1989).

176 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 96 n., dokument č. 53 – Záznam telefonního rozhovoru spolkového kancléře Kohla s předsedou vlády ČSSR Adamcem ve věci občanů NDR požadujících výjezd z Československa do SRN, Bonn, 3.10.1989.

musela být přivolána dopravní policie. Další skupina se rozhodla obsadit kolejiště ve směru na Bad Schandau (tedy na československé hranice), čímž na více než dvě hodiny přerušila veškerý provoz na trati.¹⁷⁷

V osm hodin večer, což byl původně plánovaný začátek odjezdů, tak vlakové soupravy stále čekaly na území NDR. Velvyslanec Huber za těchto okolností porušil vyhlášený „stop stav“ a do ambasády pustil alespoň matky s dětmi, více lidí se ale pod střechem napěchovaného Lobkovického paláce nevešlo.¹⁷⁸ Pro přibližně tisíc uprchlíků před velvyslanectvím začala dlouhá noc, zvláště pro ty, kteří byli proti zimě vybaveni pouze vlněným svetrem či bundou. Počáteční projevy agresivity se díky působení zaměstnanců ambasády a pracovníků Německého červeného kříže podařilo utlumit, a tak noc uplynula bez vážnějších problémů. Teplota nad ránem sice klesla těsně k bodu mrazu, po východu slunce se však rychle oteplilo a optimismus do žil v neposlední řadě vlila i snídaně s horkým čajem. Lidé byli rádi, že mají nocleh na kočících hlavách za sebou, a většina nepochybovala o tom, že v následujících hodinách konečně nastoupí do vlaků směřujících do Bavorska.¹⁷⁹

V Úřadu spolkového kancléře po celou noc vládla horečná aktivita. O skutečném důvodu zdržení transportů neměl nikdo v Bonnu dlouhou dobu tušení, protože východoněmecká strana odmítla poskytnout jakékoliv informace – podle Clause Duisberga to měl být způsob odplaty za opětovné vpuštění uprchlíků do prostor Lobkovického paláce.¹⁸⁰ Velké napětí panovalo i v československém vedení. Ladislav Adamec ještě 3. října krátce před třiadvacátou hodinou naléhavě žádal Helmuta Ziebartu o vysvětlení důvodů zdržení, východoněmecký velvyslanec ale o skutečných příčinách také nic nevěděl. Brzy ráno 4. října se u Adamce konala další porada za přítomnosti Jozefa Lenárta a ministra dopravy Františka Podleny. Z přepisu telefonátů Ziebartu do východního Berlína jasně vyplývá, že Praha žádala o vypravení vlaků a autobusů pro uprchlíky: „Pokud se tak nestane, bude ČSSR muset pomýšlet na ‘vlastní řešení’.“¹⁸¹

177 *BStU*, f. MfS, HA XIX, složka č. 5121, zpráva ministerstva dopravy NDR pro tajemníka ÚV SED Güntera Mittaga ze 4.10.1989 a informace o situaci v přípravách na odvoz obyvatel NDR z velvyslanectví SRN v Praze z téhož dne, s. 30 n.

178 Nově příchozí museli strávit noc v kotelně, která (mimo byt velvyslance) zůstávala jediným neobsazeným prostorem velvyslanectví (viz HUBER, H.: *Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989*, s. 8).

179 *BStU*, f. MfS, ZAIG, složka č. 22 609, Auch Mittwochmorgen noch immer kein Zug für die Ausreise der DDR-Flüchtlinge aus Prag (informace DPA z 5.10.1989), s. 18 n. K podrobnějšímu popisu noci z 3. na 4. října viz také PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 123–125, dokument č. 77 – Reportáž signatáře Charty 77 Urbana o druhé vlně exodu občanů NDR z Prahy do Spolkové republiky, zveřejněná v nezávislém (samizdatovém) bulletinu *Informace o Chartě 77*; dále srv. *BStU*, f. MfS, HA XIX, složka č. 5121, výběr z tisku.

180 DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 59.

181 PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 108, dokument č. 63 – Záznam o telefonátu velvyslance Ziebartu. Informuje o naléhání československých představitelů na realizaci dohodnutého postupu, Berlín, 4.10.1989. Zmínka o československém „vlastním řešení“ se objevuje i v dokumentech č. 64, 65 a 66.

Nová vlna uprchlíků před velvyslanectvím Spolkové republiky v Praze, 4. října 1989 (foto DPA, www.mdr.de)

Toto ultimátum pomohlo „rozhoupat“ východoněmecké politické špičky. Generální tajemník Ústředního výboru KSČ Miloš Jakeš byl v dopoledních hodinách 4. října jako první informován, že původní dohoda platí a transport začne téhož dne v 17:00.¹⁸² Československá strana pak v poledne podala do Bonnu zprávu o příjezdu prvního vlaku na území ČSSR.¹⁸³ Východoněmecké dráhy vyslaly celkem jedenáct souprav, protože podle původních odhadů v Praze čekalo možná až dvanáct tisíc uprchlíků. Během druhé vlny transportů od večera 4. října (18:24) do prvních hodin 5. října (1:35) se nakonec naplnilo „pouze“ osm souprav s celkem 8 270 lidmi.¹⁸⁴ Narozdíl od první vlny výjezdů tuto druhou doprovázely vážné komplikace. První tři vlaky musely neplánovaně zastavit na několik hodin v Bad Schandau, zbývajících pět souprav bylo raději odkloněno na západočeský hraniční přechod Vojtanov – Bad Brambach.¹⁸⁵

182 *Tamtéž*, s. 110 n., dokument č. 67 – Usnesení politbyra ÚV SED o opatřeních v souvislosti s výjezdem občanů NDR zdržujících se na velvyslanectví SRN v Praze, o dalších omezeních bezvázového styku s ČSSR a zostření kontroly hranice NDR s Polskem, Berlín, 4.10.1989.

183 Viz DUISBERG, C.: *Das deutsche Jahr*, s. 60.

184 *BStU*, f. MfS, Arbeitsbereich Neiber, složka č. 613, Informationen über den Stand der Durchsetzung der zentral angewiesenen Maßnahmen zur Beförderung von DDR-Bürgern aus der Botschaft der BRD in Prag in die Bundesrepublik, Berlin, 5.10.1989, s. 5 n. (Gerhard Neiber byl náměstek ministra státní bezpečnosti).

185 *Tamtéž*.

Jednotka Volkspolizei blokuje prostor Hlavního nádraží v Drážďanech, kde se 4. října večer odehrály krvavé střety s demonstranty (foto Rigo Pohl, www.himmelweit-gleich.de)

Za výrazným narušením harmonogramu opět stály události v Drážďanech. Výše popsané incidenty z večera 3. října je ve zpětném pohledu možné hodnotit jako pouhou předeheru pro dění o den později. Tehdy, zatímco z Prahy vyjížděla první souprava s uprchlíky, se na drážďanském hlavním nádraží nacházela skupina asi tří set lidí čekajících na *Sonderzüge*. Během pouhých dvou hodin se dav rozrostl až na dvacet tisíc lidí¹⁸⁶ a čekání na „vlaky svobody“ se změnilo v protirežimní demonstraci. Nástup přivolaných pořádkových jednotek byl signálem k proměně hesel. Dosud skandované *Wir wollen raus!* se změnilo na *Nazis raus!*, *Stasi – Schweine!* nebo *China ist hier!*¹⁸⁷ Lidová policie neboli *Vopos (Volkspolizei)* měla rozkaz „vyčistit“ prostor nádraží i za cenu použití síly. Ke slovu se dostaly obušky a vodní děla, demonstranti vzali do rukou kameny a lahve. Největší vlna násilí se odehrála mezi jednadvacátou hodinou a půlnocí: v nepřehledném a surově vedeném konfliktu bylo zraněno několik desítek protestujících a pětáctýřicet příslušníků pořádkových sil, došlo ke zničení jednoho policejního vozu, uvnitř nádraží pak k demolici Intershoppu (východoněmecké období československého Tuzexu), velkých hodin a bezpočtu

186 *Tamtéž*, ZAIG, složka č. 3806, Information über die Realisierung von Maßnahmen zur Ausweisung der Personen, die sich widerrechtlich in der Botschaft der BRD in Prag aufhielten am 4./5. Oktober 1989, s. 4 n. Jedná se o horní hranici odhadovaného počtu demonstrantů, zpráva hovoří o tom, že velká část jich do Drážďan přijela vlastními auty a prakticky ze všech krajů (*Bezirke*) NDR (nebyly zastoupeny pouze kraje Suhl a Rostock).

187 *Tamtéž*, Arbeitsbereich Neiber, složka č. 613, telegram z 6.10.1989, s. 32.

skleněných výplní.¹⁸⁸ Těžkooděncům v helmách se po těžkých bojích nakonec prostor nádraží podařilo vyklidit, 5. října ve tři hodiny v noci už nastal klid.¹⁸⁹

Jednalo se o nejtvrďší zásah bezpečnostních sil od známého povstání v roce 1953,¹⁹⁰ což jen přililo olej do ohně ve státě, který už beztak připomínal bublající kotel. Nepokoje v Drážďanech i na dalších nádražích v Sasku¹⁹¹ lze do jisté míry vnímat i jako přelom ve vztahu mezi obyvatelstvem Německé demokratické republiky a jejím vedením: zatímco hlavním motivem „provokací“ do té doby byl trvalý výjezd ze země, po 4. říjnu začala převládat otevřená konfrontace se státními orgány s cílem vynutit si alespoň částečnou demokratizaci režimu.¹⁹² Jinými slovy, průjezd takzvaných vlaků svobody přispěl k tomu, že vedle hesla *Wir wollen raus!* začalo být stále více slyšet *Wir bleiben hier!*. Nutno také upozornit na reakce uprchlíků po příjezdu do konečné stanice v bavorském Hofu. Zde čekalo několik desítek místních obyvatel, kteří při pohledu na „vlak svobody“ začali spontánně volat *Deutschland, Deutschland!*, a totéž – pouze mnohonásobně hlasitěji – jim odpovídaly tisíce hrdel z oken železničních vagonů.¹⁹³ S východoněmeckými uprchlíky se německá otázka zákonitě vracela na pořad dne, termín *Wiedervereinigung* (znovusjednocení) snad nikdy v uplynulých čtyřiceti letech nepadal tak často jako v prvním říjnovém týdnu roku 1989.¹⁹⁴

Dodejme, že Lobkovický palác po odjezdu druhé vlny transportů neosiřel úplně. Ještě 5. října v něm přebývala stovka lidí, z nichž naprostá většina odešla následujícího dne.¹⁹⁵ Do začátku listopadu se počet azylantů ve srovnání s předchozími

188 Původní zprávy o smrtelném úrazu mladého muže v kolejišti byly z východního Berlína dementovány – podle zpravodajství ARD *Tagesschau* z 6.10.1989 (viz YouTube. <http://www.youtube.com/watch?v=vZ4VNTkNqQA&feature=cp>, staženo 1.6.2014).

189 BStU, f. MfS, ZAIG, složka č. 3806, s. 5.

190 Viz GEHRMANN, Manfred: *Die Überwindung des „Eisernes Vorhangs“: Die Abwanderung aus der DDR in die BRD und nach West-Berlin als innerdeutsches Migranten-Netzwerk*. Berlin, Christoph Links 2009, s. 576.

191 BStU, f. MfS, ZAIG, složka č. 3806, s. 6. Přibližně tisícovka lidí se sešla na nádraží v Saské Kamenici (tehdy Karl-Marx-Stadt), okolo pěti set pak v Plavně, Reichenbachu a Freibergu. Další velké skupiny (kolem sto padesáti osob) byly zaznamenány poblíž míst s výrazně sníženou rychlostí vlaků – i na jejich rozeznání musely být nasazeny policejní síly.

192 *Tamtéž*, Arbeitsbereich Neiber, složka č. 613, Störungen der öffentlichen Ordnung und Sicherheit in der Stadt Dresden am 6. Oktober 1989 (informace ministerstva vnitra NDR ze 7.10.1989), s. 49. Oldřich Tůma vyslovuje podobný závěr: události v Drážďanech přispěly k tomu, že (terminologií Alberta Otto Hirschmana) reakce obyvatel typu *exit* (emigrace) se transformovala v reakci typu *voice* (protest) (TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 148).

193 BStU, f. MfS, HA XIX, složka č. 5121, výpověď uprchlíka A. Zipzera, který cestoval ve třetí soupravě, s. 12–16.

194 *Tamtéž*, ZAIG, složka č. 22 609, informace ADN ze 4.10.1989, s. 20.

195 Denní situační zpráva FMV č. 146 z 5.10.1989, s. 13 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014). Tito lidé využili tzv. Vogelovu nabídku, tedy nejdříve návrat do NDR a potom vystěhování na Západ (PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 114 n., dokument č. 72 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Souhrnná zpráva o výjezdní akci 4.–5. října 1989, 5.10.1989).

týdny udržoval na velmi nízké úrovni – „mezikrizové“ maximum (osmdesát sedm uprchlíků) bylo zaznamenáno 18. října.¹⁹⁶ Znamená to, že ochrana hranic mezi Československem a Německou demokratickou republikou (posílená navíc vojáky základní služby) byla svědomitá a z pohledu pohraničnicků úspěšná.¹⁹⁷ Největší nápor samozřejmě přišel hned po zavedení vízové povinnosti ze strany NDR. Mezi 3. a 5. říjnem bylo mezi Aší a Hrádkem nad Nisou zadrženo 427 lidí, mnozí z nich ve skupinách čítajících až deset osob.¹⁹⁸ Už 9. října však českoslovenští pohraničníci zaznamenali pouze třiadvacet pokusů o ilegální přechod hranic a klesající trend vydržel až do konce měsíce.¹⁹⁹ Pozornost východoněmeckých orgánů se v té době zaměřila na Varšavu, protože hranice mezi NDR a Polskem, tvořená z velké části Odrou a Nisou, se dala překonat s mnohem menším rizikem než střežená hranice s Československem.

Září–říjen 1989: varšavská mezihra

Západoněmecké velvyslanectví v polské metropoli bylo podobně jako v Budapešti roztroušeno v menších objektech na vícero adresách. Tato decentralizace nedovolovala propuknutí uprchlického dramatu v tak masivní podobě, k jakému došlo na Malé Straně, a proto se Varšava do pozornosti světových médií dostala až jako poslední z kvarteta uzavřených zastupitelských úřadů Spolkové republiky ve střední Evropě. Větší zájem vzbudila až reportáž polské televize z 13. září se záběry dětí z NDR, které na ambasádě se svými rodiči přebývaly již dlouhé týdny. Vyšlo najevo, že podmínky bydlení jsou zde více než stísněné – pro uprchlíky platily zákazy opuštění přidělené místnosti a jakéhokoliv kontaktu s novináři.²⁰⁰ Přesně týden po odvysílání reportáže se spolkové ministerstvo zahraničí rozhodlo uzavřít i ambasádu ve Varšavě – v ten den se v jejích prostorách nacházelo sto deset východních Němců s cílem vynutit si emigraci. Znovu se tak potvrdila nepsaná hranice sta uprchlíků, při jejímž překročení následovalo dočasné uzavření bran zastupitelského úřadu.²⁰¹

Ve Varšavě se v následujících dnech vytvořila zajímavá praxe, která ostře kontrastovala s postupem tehdejší československé vlády. Vzhledem k omezeným prostorám se východoněmečtí uprchlíci mohli ubytovat nejen pouze v objektech spadajících pod západoněmecké velvyslanectví, ale také v bývalém kněžském semináři

196 BStU, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 18.10.1989, s. 173.

197 Viz denní situační zpráva FMV č. 165 z 1.11.1989, s. 5 (www.ustrcr.cz/cs/denni-situacni-zpravy-1989, staženo 1.6.2014).

198 *Tamtéž*, denní situační zpráva FMV č. 147 z 6. října 1989, s. 5.

199 *Tamtéž*, denní situační zpráva FMV č. 150 z 11.10.1989, s. 3 a další zprávy z měsíce října.

200 Viz *Der Tagesspiegel* (14.9.1989) – citováno podle BStU, f. MfS, HA IX, složka č. 13 942, s. 147 n. Ve zpravodajské relaci ARD *Tagesschau* se Varšava v souvislosti s uprchlickým problémem poprvé objevila 18.9.1989 (viz *YouTube*, odkaz viz pozn. 123).

201 MAYER, Wolfgang: Die deutsche Botschaft in Warschau (příspěvek v internetovém diskusním fóru *Flucht und Ausreise*, viz www.flucht-und-ausreise.de, staženo 1.6.2014).

v Tarchominu na severním okraji města, a dokonce i na soukromých adresách.²⁰² Tento postup umožnila shovívavost nové polské vlády v čele s katolickým intelektuálem Tadeuszem Mazowieckým, díky jehož iniciativě se do hledání alternativ pro uprchlíky zapojila Solidarita spolu s katolickou církví. Polský kabinet projevoval porozumění i vůči snahám zvláštního vyslance spolkového ministerstva zahraničí Dietera Kastrupa, jehož nevnímá jako nepřátelského emisara, ale jako partnera při řešení složitého humanitárního problému.

V týdnu po uzavření ambasády se v západoněmeckých médiích pravidelně objevovaly spekulace, že uprchlíkům bude povolen mimořádný výjezd buď trajektem do neutrálního Švédska nebo letadlem do Vídně.²⁰³ Navzdory Kastrupově snažení se však Mazowieckého nepodařilo přesvědčit o nutnosti takzvaného maďarského řešení a množství azylantů tedy i ve Varšavě den za dnem narůstalo, ačkoliv evropskou veřejnost tehdy pochopitelně v první řadě zajímal vývoj na Malé Straně. Ve středu 27. září přímo z Prahy dorazil Wolfgang Vogel. Pokud jeho druhá mise v Lobkovickém paláci skončila blamáží, ta varšavská dopadla snad ještě hůře. Vogel každému ze čtyř set uprchlíků nabídl totéž co v Praze, tedy garanci výjezdu do šesti měsíců. Když poté přítomné vyzval, aby v sále zůstali pouze ti, kteří jsou za stanovených podmínek ochotni uvažovat o návratu, všichni jako na pokyn odešli. Vogelova slova do televizních kamer – *Ich möchte nichts sagen*²⁰⁴ – jsou výmluvným projevem jeho zklamání. Nakonec se během odpoledne podařilo naplnit alespoň jeden autobus, když zhruba padesát lidí přesvědčil slib, že v případě návratu režim povolí výjezd i ostatním rodinným příslušníkům.²⁰⁵ Většina uprchlíků ve Varšavě si tak počkala až na rozhodnutí politbyra Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa o mimořádném výjezdu ve „vlacích svobody“. Během prvního říjnového dne z polské metropole přes území NDR odcestovalo celkem 809 osob a ve druhé vlně o čtyři dny později dalších 633, což v porovnání s Prahou bylo zhruba desetkrát méně.²⁰⁶

Jak bylo uvedeno v závěru předchozí kapitoly, význam Varšavy vzrostl během října 1989, kdy mezi NDR a Československem platil vízový režim. Zatímco v severozápadních Čechách hlídkovaly stovky pohraničnicků, řeky Odra a Nisa se daly s přijatelnou mírou rizika přeplavat. Východoněmecký režim se snažil útěkům svých občanů do Polska narychlo zamezit, například vystavěním plotu v prostoru Žitavy nebo preventivním vysazováním mladých lidí z rychlíků směřujících do Varšavy.²⁰⁷ Neprodyšné uzavření 442 kilometru dlouhé linie však představovalo úkol nad síly

202 Například 26. září tak z více než tří set uprchlíků bydlelo 114 lidí přímo v objektech ambasády, 137 ve zmíněném kněžském semináři a dalších asi osmdesát ve varšavských bytech (viz *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace z 26.9.1989, s. 20).

203 *Tamtéž*, informace ADN z 29.9.1989, s. 46.

204 „Nechci se vyjadřovat.“

205 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 28.9.1989 (viz *YouTube*, <http://www.youtube.com/watch?v=aaYJmroXF0k>, staženo 1.6.2014).

206 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 5.10.1989 (viz *YouTube*, <http://www.youtube.com/watch?v=VAuIgpMbijg>, staženo 1.6.2014).

207 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, informace ADN z 10.10.1989, s. 144.

Děti východoněmeckých uprchlíků za plotem velvyslanectví Spolkové republiky ve Varšavě, 26. září 1989 (foto www.diplo.warschau.de)

východoněmecké pohraniční strážce. Během týdne od 9. do 15. října množství uprchlíků v polské metropoli stoupl ze čtyř set na dvanáct set a Varšava se tak po Budapešti a Praze stala třetím městem, kde reálně hrozilo propuknutí nevladatelné krize.²⁰⁸

V tomto momentu do hry aktivně vstoupilo východoněmecké vedení. Z Berlína do Varšavy narychlo přicestoval náměstek ministra zahraničí Harry Ott, jemuž se při dvoudenních jednáních s novým polským ministrem zahraničí Krzysztofem Skubiszewským podařilo dohodnout radikální změnu dosavadní praxe. S platností od soboty 14. října měl každý zájemce o trvalý výjezd do Spolkové republiky přijít se svými doklady na velvyslanectví NDR ve Varšavě, které dostalo pověření v co nejkratší době zařídit všechny potřebné dokumenty včetně propuštění ze státního svazku.²⁰⁹ Východní Berlín toto opatření zdůvodnil humanitárním hlediskem, přičemž zdůraznil jeho dočasný charakter.²¹⁰

Východoněmecká ambasáda ale na úkol takového rozsahu nebyla kapacitně vybavena. Propouštění ze státního svazku trvalo dlouho, úředníci zpočátku nevládali vyřídit ani sto žádostí denně. Noví žadatelé o emigraci tak převládali nad „odbavenými“ šťastlivci, jimž stačilo nasednout na charterový spoj polských aerolinek do západního Německa, vypravovaný jednou za dva dny. Prakticky až do konce října tak počty uprchlíků ve Varšavě dále narůstaly; z dostupných zpráv se zdá, že

208 *Tamtéž*, informace ADN z 15.10.1989, s. 157.

209 *Tamtéž*, záznam rozhovoru Harryho Otta s Krzysztofem Skubiszewským z 15.10.1989, s. 159.

210 *SAPMO-BArch*, DY 30/IV 2/2.039/342, záznam rozhovoru s mluvčím východoněmeckého ministerstva zahraničí Wolfgangem Meyerem z 20.10.1989, s. 105–107.

*Odjezd uprchlíků autobusy na varšavské železniční nádraží, 1. října 1989
(foto www.diplo.warschau.de)*

maxima dosáhly 27. října, kdy se zde soustředilo 1 825 azylantů z NDR.²¹¹ Napjatá situace nevyhovovala ani Spolkové republice, protože se kvapem blížila mimořádně důležitá státní návštěva kancléře Helmuta Kohla v Polsku, a uprchlíci ve Varšavě mohli být vnímáni jako problém; západoněmecké velvyslanectví tudíž mělo zájem na tom, aby se dokumentů potřebných k emigraci uprchlíků vyřizovalo co nejvíce. Po jeho urgencích a obviňování ze záměrně pomalého tempa úředníci východoněmecké ambasády zavedli pracovní soboty a zrychlili na dvě stě schválených žádostí denně.²¹²

Listopad 1989: finále v Lobkovickém paláci

Pro Prahu byl výše popsán „varšavský model“ zaveden 26. října, takže několik desítek zbývajících uprchlíků v Lobkovickém paláci pak jen čekalo na to, až východoněmecké velvyslanectví potvrdí jejich propuštění ze státního svazku a vyhotoví prozatímní identifikační dokumenty, s nimiž se přes vybrané hraniční přechody dalo vycestovat přímo do Spolkové republiky.²¹³ Na začátku listopadu se však Praha

211 *BStU*, f. MfS, HA II, složka č. 38 061, telegram velvyslance NDR ve Varšavě Jürgena van Zwolla z 27.10.1989, s. 184.

212 *Tamtéž*, telegram velvyslance NDR ve Varšavě Jürgena van Zwolla z 28.10.1989, s. 187.

213 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 145–147, dokument č. 97 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Informuje o modalitách a organizaci výjezdů občanů

opět dostala do všech hlavních zpravodajských relací. Důvod spočíval v odvážném rozhodnutí nového generálního tajemníka Ústředního výboru SED Egona Krenze. Ten v době svého zvolení 18. října jako jeden z hlavních záměrů deklaroval prosazení nového cestovního zákona, který by východním Němcům konečně umožnil cestovat i do západní Evropy. Proces jeho schvalování se však mohl protáhnout do začátku příštího roku, přitom nespokojenému obyvatelstvu bylo třeba dokázat, že s reformami se to teď myslí skutečně vážně. Po krátkém uvažování proto vedení Jednotné socialistické strany Německa rozhodlo o úlitbě v podobě znovuzavedení bezvívizového styku s Československem s platností od 1. listopadu 1989.²¹⁴

Toto opatření vyvolalo třetí a poslední vlnu východoněmecké emigrace směřující přes Československo do Spolkové republiky. Ukázalo se, že v NDR stále žije dost lidí, kteří v dalším setrvávání ve státě, jenž se ocitl na hospodářském, politickém, ekologickém a morálním dně, nevidí smysl (jak se vyjádřil jeden z uprchlíků v reportáži západoněmecké televizní stanice ARD).²¹⁵ Během dvaasedmdesáti hodin od otevření hranic se v místnostech Lobkovického paláce znovu usídlily masy východoněmeckých uprchlíků, když pouze během 3. listopadu se jejich počet více než zdvojnásobil na celkových asi pět tisíc.²¹⁶ Rozdíl oproti prvním dvěma uprchlickým vlnám spočíval v tom, že zpočátku lidé bydleli výhradně uvnitř ambasády, protože stany Bundeswehru byly teprve na cestě z Weidenu do Prahy. První dva listopadové dny tak muselo stačit vybavení ze skladů velvyslanectví, zahrnující vždy po šesti stech kusech skládacích lůžek, matrací a spacích pytlů, s nimiž se každé volné místo přeměnilo na provizorní noclehárnu.²¹⁷ Do velkokapacitních stanů se část lidí nastěhovala během 3. listopadu,²¹⁸ podle zpravodajských záběrů z Lobkovického paláce tam nicméně i poté panovala neuvěřitelná tláčenice – v pokojích diplomatů stejně jako v reprezentačních sálech, a dokonce na schodišti. Do očí bil hlavně vysoký podíl rodin s malými dětmi (včetně kojenců), pro něž dobrodružná cesta přes Odru nebo Nisu nebyla myslitelná.²¹⁹

NDR z Československa do Spolkové republiky, dohodnutých mezi orgány ČSSR a NDR, Praha, 26.10.1989.

214 Svou roli sehrály transparenty na demonstracích v Lipsku 16. října s nápisy *Visa frei in die Tschechoslowakei* (SAPMO-BArch, DY 30/IV 2/2.039/304, nedatovaná informace tajemníka ÚV SED Horsta Dohluse pro Ericha Honeckera, s. 87).

215 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 2.11.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=jUTPxPzhBfo>, staženo 1.6.2014).

216 Viz HUBER, H.: Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989, s. 8 (viz pozn. 13).

217 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 147 n., dokument č. 98 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Odbavování občanů NDR k výjezdům do Spolkové republiky a situace po obnovení bezvívizového cestovního styku z NDR do Československa, Praha, 1.11.1989.

218 *Tamtéž*, s. 156 n., dokument č. 105 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Situace na velvyslanectví přeplněném Němci z NDR, Praha, 3.11.1989.

219 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 3.11.1989 (viz YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=AZqa6maJpfg>, staženo 1.6.2014).

Tento stav beze všech pochyb znamenal akutní humanitární krizi. Spolková republika nemohla dělat nic víc než zopakovat své prosby o poskytnutí exteritoriálního ubytování v hotelech nebo školách, jehož náklady by v plné výši uhradila západoněmecká vláda.²²⁰ Československý velvyslanec v Bonnu Dušan Spáčil se však nadále držel argumentace, že Československo na svém území nedovolí vytváření utečeneckých táborů, a doporučil jednat s NDR, která by na své pražské ambasádě mohla zvýšit kapacitu odbavování.²²¹ Takové myšlenky ale pocházely z říše fantazie; východoněmečtí úředníci by své tempo museli zrychlit přibližně dvacetkrát, aby stihli vyřídit žádosti všech zájemců o trvalý výjezd, jichž se hromadilo kolem dvou tisíc denně.²²²

Ve vedení KSČ panovala značná nervozita pramenící z toho, že ulice Malé Strany byly kvůli odstaveným trabantům znovu zablokovány, přičemž další tisíce východních Němců do Prahy teprve mířily. Zdálo se, že uprchlický problém nemá konce, a potvrdilo se, že ve východním Berlíně si s jeho řešením nikdo neví rady. Miloš Jakeš 3. listopadu odpoledne prostřednictvím velvyslance Ziebartu adresoval Egonu Krenzovi naléhavé osobní poselství, v němž východoněmecké vedení žádal buď urychlit proces odbavování uprchlíků (propuštění ze státního svazku a vydávání nových identifikačních dokumentů) nebo opětovně uzavřít hranice s Československem. Pokud by NDR nepřistoupila na jednu ani druhou alternativu, Jakeš prosil alespoň „pozastavit neveřejnou část smlouvy o vzájemné turistice s NDR, ukládající vracet občany, kteří se pokusí o nelegální přechod do třetí země“.²²³ Tato poznámka dokazuje, že československé vedení bylo v krajním případě připraveno nechat uprchlíky odjet přímou cestou do Spolkové republiky.

Soudruhy ve východním Berlíně však v onen pátek 3. listopadu primárně strašila jiná věc – na příští den ohlášená a režimem povolená demonstrace na Alexandrově náměstí, které se i podle střídavých odhadů mohl zúčastnit až milion lidí.²²⁴ Možná

220 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 149–151, dokument č. 99 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Zpráva o výsledku demarše na FMZV ČSSR, směřující k získání náhradních ubytovacích prostor pro občany NDR zdržující se v areálu velvyslanectví, Praha, 2.11.1989.

221 *Tamtéž*, s. 151 n., dokument č. 100 – Velvyslanec ČSSR Spáčil ministerstvu zahraničí v Praze, 3.11.1989.

222 Státní tajemník a člen ÚV SED Werner Krolikowski přítom odhadoval, že při maximálním posílení úřednického týmu na velvyslanectví NDR v Praze by stejně nebylo reálně vyřizovat víc než čtyři sta povolení během čtyřiařiceti hodin (viz KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 476–478, dokument č. 71 – Fernschreiben des Staatssekretärs Bertele an den Chef des Bundeskanzleramtes, Berlin (Ost), 3.11.1989).

223 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 152, dokument č. 101 – Federální ministerstvo zahraničí velvyslanectvím ČSSR v Berlíně a v Bonnu. Informace 1. teritoriálního odboru o poselství generálního tajemníka ÚV KSČ Jakeše generálnímu tajemníkovi ÚV SED Krenzovi s návrhy ke zvládnutí vystěhovalecké vlny občanů NDR do Spolkové republiky přes Československo a pokyn velvyslanci Spáčilovi intervenovat v bonnském ministerstvu zahraničí v zájmu urychlení odbavovací procedury, Praha, 3.11.1989.

224 O skutečném počtu účastníků se dodnes diskutuje, i podle nejnižších odhadů (půl milionu demonstrantů) se nicméně jednalo o zdaleka největší shromáždění v průběhu východoněmeckého „horkého podzimu“.

Pražský uprchlický happy end (foto www.zeit.de)

právě proto klíčové rozhodnutí padlo brzy – vedení NDR prostě nechtělo s blížícím se víkendem čelit hrozbě dosud největších nepokojů a zároveň mít na krku problém s tisíci uprchlíky za hranicemi země. Ještě vpoledvečer politbyro Ústředního výboru SED odsouhlasilo, aby východoněmeckým občanům bylo s okamžitou platností a bez jakýchkoliv formalit umožněno vycestovat z Československa na Západ.²²⁵ Uprchlíci na Malé Straně se radostnou novinu dozvěděli ještě v pátek krátce před půlnocí od velvyslancova zástupce Armina Hillera, protože Huber měl v té době dovolenou.²²⁶ Doslova během několika minut začali odjíždět lidé s vlastními auty, pro ty ostatní pak byla následujícího dne zorganizována třetí vlna transportů.²²⁷

Historický význam rozhodnutí politbyra dosud vládnoucí Jednotné socialistické strany Německa z 3. listopadu je zřejmý – kdokoliv chtěl z NDR emigrovat, od tohoto okamžiku mohl. Stačilo pouze přijet na Hlavní nádraží v Praze a tam nasednout do vlaku ve směru Plzeň–Cheb–Marktredwitz. Československá nádraží u hranic s NDR o přibližných počtech uprchlíků nejdříve informovala Prahu, odkud hlavní dispečer železniční dopravy podal zprávu operačnímu středisku Německých spolkových drah. To pak objednalo buď celý mimořádný vlak, nebo pouze několik vagonů, které se připojily za pravidelné spoje.²²⁸ Ještě jednodušší způsob

225 *Tamtéž*, s. 155, dokument č. 104 – Usnesení politbyra ÚV SED o souhlasu s přímým výjezdem občanů NDR z Československa do Spolkové republiky Německo, Berlín, 3.11.1989.

226 Viz HUBER, H.: Uprchlíci z NDR na Německém velvyslanectví v Praze v roce 1989, s. 8.

227 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 157 n., dokument č. 106 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Přímý výjezd 4600 občanů NDR z Československa do Spolkové republiky, organizovaný velvyslanectvím SRN, Praha, 4.11.1989.

228 *Tamtéž*, s. 174–176, dokument č. 118 – Velvyslanectví SRN ministerstvu zahraničí v Bonnu. Zpráva o vlně volných výjezdů občanů NDR z Československa do Spolkové republiky

spočíval v přejezdu (nebo přechodu) dvacetikilometrového úseku mezi hraničními přechody Vojtanov-Schönberg a Pomezí-Schirnding v západních Čechách. V této oblasti se od 4. do 9. listopadu tvořily nekonečné fronty emigrantů spolu s těmi východními Němci, kteří liberalizace pohybu využívali pouze k návštěvě, výletu nebo nákupům.²²⁹

Nová pravidla cestování z pohledu Československa vytvářela absurdní situaci.

Hranice mezi oběma německými státy včetně rozděleného Berlína sice zůstávaly uzavřené, obyvatelé NDR ale mohli do Spolkové republiky vycestovat přes Československo, které v následujících dnech muselo řešit citelné komplikace: na komunikacích před hranicí se Spolkovou republikou panoval chaos, dopravu blokovaly opuštěné automobily a motocykly, emigranti čekající v dlouhých frontách vykupovali potraviny, které pak chyběly místním.²³⁰ Postižena byla i doprava na železnici (pochopitelně zvláště ve směru na Spolkovou republiku), jenom Hlavním nádražím v centru Prahy za běžného provozu denně procházely minimálně dva tisíce uprchlíků.

Otázkou je, proč vedení ve východním Berlíně neprosadilo elegantnější způsob řešení uprchlického problému – propouštění ze státního svazku klidně mohlo vyřizovat ministerstvo vnitra přímo v NDR. Hlavním důvodem pravděpodobně bylo několik set tisíc nevyřízených žádostí o trvalý výjezd, respektive obava, že s umožněním emigrace přímo z východního Německa tito lidé prostě zmizí. Potvrdilo se však, že pokud byli dotyční pevně rozhodnuti, tak při nejbližší možné příležitosti stejně odešli a nezáleželo na tom, jestli přes zastupitelství v Berlíně, Budapešti nebo v Praze. Během pouhých sedmi dnů (mezi 4. a 10. listopadem 1989) přes československé území do Spolkové republiky natrvalo odešlo 62 500 obyvatel NDR, a exodus přitom s každým dalším dnem nabíral na síle.²³¹

Tento stav českoslovenští komunisté nevydrželi tolerovat dlouho. První náměstek ministra zahraničí Pavel Sadovský 8. listopadu přes tradičního posla špatných zpráv – velvyslance Helmuta Ziebartu – do východního Berlína adresoval žádost, aby se výjezdy občanů NDR odbyvaly přímo, bez zajišťky na československé území.²³² Východoněmecká strana vyšla vstříc, když politbyro Ústředního výboru SED vypracovalo návrh, podle něž žádosti o cestu do zahraničí nebo o trvalý výjezd měly v co nejkratší lhůtě schvalovat úřady přímo v Německé demokratické republice;

po 3. listopadu 1989, Praha, 9.11.1989.

229 Zpravodajství ARD *Tagesschau* z 5.11.1989 (viz YouTube, http://www.youtube.com/watch?v=_M2NL6klltU, staženo 1.6.2014).

230 AMZV ČR, f. TO, telegram č. 3770 z 8.11.1989. Nutno zdůraznit i to, že podnikaví Češi v pohraničním kiosku na Pomezí vydělávali na tu dobu neskutečné peníze, protože emigrující východní Němci (toužící cestu na Západ patřičně oslavit) za alkohol platili prakticky jakékoliv částky v korunách.

231 Viz PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu*, s. 181 n., dokument č. 124 – Sdělení tiskového mluvčího Federálního ministerstva vnitra ČSSR o počtu občanů NDR, kteří vycestovali z Československa do SRN ve dnech 4.–10.11.1989, 10.11.1989.

232 *Tamtéž*, s. 171, dokument č. 116 – Velvyslanec NDR Ziebart ministerstvu zahraničních věcí v Berlíně, Praha, 8.11.1989.

pro emigraci pak bylo možné použít všechny hraniční přechody se Spolkovou republikou, respektive se Západním Berlínem.²³³

Když Egon Krenz 9. listopadu odpoledne s těmito změnami seznamoval ústřední výbor, určitě netušil, že návrh je vlastně mrtvě narozeným dítětem. O dvě hodiny později totiž tajemník Ústředního výboru SED Günter Schabowski před televizními kamerami mylně informoval o rozhodnutí otevřít i západní hranice NDR s okamžitou platností – což jak známo vedlo k otevření přechodů v Berlínské zdi. Ta ale za pokračující emigrace několika tisícovek lidí denně stejně nepředstavovala nic víc než jen bezúčelné memento právě končící studené války. Její (neplánovaný) pád večer 9. listopadu 1989 byl logickým vyústěním měsíce trvající uprchlické krize, která z pohledu východoněmeckých komunistů měla pouze špatné nebo ještě horší řešení.

Závěrem

Východoněmecká uprchlická vlna nabývala na síle během celého roku 1989. Když se podařilo odstranit kouř na stálém zastupitelství ve východním Berlíně, objevily se plameny v Maďarsku, které se rozšířily do Prahy a do Varšavy. Z několika desítek berlínských azylantů v lednu se počty zmnohonásobily na řádově desítky tisíc lidí, kteří na podzim 1989 překotně opouštěli „první německý stát dělníků a rolníků“. Požár takového rozsahu nedokázalo komunistické vedení uhasit, o což se ostatně ani příliš nesnažilo – Erich Honecker ani nikdo jiný z jeho gardy neudělal prakticky nic, čím by proudy uprchlíků mířících do Spolkové republiky zastavil, nebo alespoň zmírnil. Sám Honecker transporty první vlny v deníku *Neues Deutschland* a v televizi okomentoval známými slovy: Emigranti „svým jednáním pošlapali morální hodnoty a sami sebe vyloučili ze společnosti; nikdo pro ně nebude ronit slzy“.²³⁴ Takováto reakce naopak vlila olej do ohně, exodus vlastních občanů dále posílila a pro generálního tajemníka vládnoucí strany *de facto* zpečetila brzký konec ve funkci. Jeho nástupci Egonu Krenzovi sice nelze upřít snahu postavit se k problému čelem, šance na návrat statistik emigrantů do starých kolejí byly ale od počátku mizivé, zvláště když se nedalo spoléhat na podporu Sovětského svazu, který do poloviny osmdesátých let vystupoval jako garant existence NDR.

Exodus východních Němců lze vnímat jako jeden z katalyzátorů událostí, respektive klíčových faktorů, které rok 1989 přetvořily na „rok zázraků“. Otevření hranic mezi Maďarskem a Rakouskem na začátku září, odstoupení Ericha Honeckera v polovině října, tentýž krok Egona Krenze o šest týdnů později, mezitím otevření hranic mezi oběma německými státy, s tím logicky spojené úvahy o další formě jejich

233 *Tamtéž*, s. 176 n., dokument č. 119 – Z přepisu magnetofonového záznamu o jednání 10. zasedání Ústředního výboru SED. Informace generálního tajemníka ÚV SED Krenze o zásadách pro cesty občanů NDR do zahraničí, schválených politbyrem ústředního výboru, Berlín, 9.11.1989.

234 Tento výrok cituje např. Michael Richter v knize *Die friedliche Revolution*, s. 251 (viz pozn. 140).

soužití včetně (zatím velmi opatrných) myšlenek na případné znovusjednocení – to vše východoněmecká emigrace přímo vyvolala, nebo alespoň podstatně urychlila. Popsané události bezesporu ovlivnily i politický vývoj v Československu, ačkoliv zde žádné přímé důsledky pro charakter režimu neměly. Jejich význam leží v jiné rovině: zatímco pro obyvatele Československa (respektive Prahy) byl do té doby rozklad komunistických diktatur východního bloku spíše nejasně tušený, díky uprchlíkům z NDR nabyl doslova hmatatelné podoby.²³⁵ Teprve s nimi zřetelně vyvstal reálný obraz krize sovětského bloku, z nějž lidé rychle prchají, dostanou-li příležitost. Kdo byl schopen tuto skutečnost už na podzim 1989 plně docenit, musel jasně tušit, že komunistický experiment v Evropě je minulostí.

Počty uprchlíků na velvyslanectví SRN v Praze během roku 1989

Datum	Počet osob	Komentář
3. ledna	14	
9. ledna	20	
15. června	30	
5. července	cca 20	
15. července	cca 30	
4. srpna	20	
10. srpna	30	Následný vzestup je zčásti připisován uzavření ambasády SRN v Budapešti 13. srpna
17. srpna	40	
18. srpna	49	
23. srpna	153	Uzavřeno velvyslanectví SRN v Praze
28. srpna	210	
5. září	300	
11. září	400	
12. září	450	Stav z ranních hodin, příjezd Wolfganga Vogela během dne
13. září	150	

235 Výstižně to formuloval Oldřich Tůma: „Historie obsazení pražské ambasády SRN ... významným způsobem přispěla i k pádu komunistického režimu v Československu, nebo – přesněji řečeno – k vytvoření psychologické atmosféry ve společnosti, jež byla předpokladem tohoto pádu. (...) Řady opuštěných aut s poznávacími značkami NDR ... byly svědectvím něčeho silného a živelného... Posilovaly tušení, že se něco významného mění a něco velkého neodvratně zaniká...“ (TŮMA, O.: 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží, s. 148 a 163.)

14. září	170	
19. září	500	
20. září	460	Uzavřeno velvyslanectví SRN ve Varšavě
22. září	600	
23. září	670	
24. září	780	
25. září	900	Vogel večer podruhé v krátké době v Praze
26. září	1200	Vogel garantuje výjezd pro všechny uprchlíky do šesti měsíců od návratu
27. září	1300–1500	Krach Vogelovy druhé pražské mise
28. září	2100–2500	Množství nově příchozích uprchlíků se prakticky nedá kontrolovat
29. září	2600–2700	Československému vedení dochází trpělivost, žádá po východním Berlínu řešení
30. září	3500	Stav v 19:00, krátce nato začíná první vlna transportů
1. října	cca 300	Stav v 18:00, kdy velvyslanec Huber uprchlíkům otevírá hlavní vchod
2. října	400–2000	Neúspěšný pokus VB zatarasit přístupové cesty k ambasádě
3. října	3000–4500	S platností od 17:00 je dočasně pozastaven bezvízový styk mezi NDR a ČSSR
4. října	100	S jednodenním zpožděním zorganizována druhá vlna transportů, stav večer
7. října	13	
18. října	87	
1. listopadu	383	Tímto dnem je obnoven bezvízový styk mezi ČSSR a NDR, stav v 18:00
2. listopadu	800–1500	
3. listopadu	4000–5000	Oznámeno povolení vycestovat na občanský průkaz, začíná třetí vlna transportů; prakticky od tohoto okamžiku až do pádu Berlínské zdi Československo vedle Maďarska pro obyvatele NDR sloužilo jako průchod v železné oponě

Tato studie vznikla v rámci projektu „Německo-německé vztahy v letech 1982–1989 v kontextu československé a evropské politiky“, financovaného Grantovou agenturou Univerzity Karlovy pod číslem 0389/2010.